

Boekbesprekingen

Antonius. 'De kleine en de grote'. Léon van Liebergen en Wouter Prins (ed.). Uden: Museum voor Religieuze Kunst, 1995. [Catalogus tentoonstelling Museum voor Religieuze Kunst te Uden, 10 juni - 10 september 1995]. 120 p., 127 ill.; f 30,-; ISBN 90 7164 715 3.

Tijdens de zomermaanden van 1995 was in het Museum voor Religieuze Kunst te Uden de tentoonstelling *Antonius. 'De kleine en de grote'* te zien. 'Kleine' in de benaming verwijst naar Antonius van Padua, 'grote' naar Antonius Abt. De tentoonstelling werd georganiseerd in samenwerking met het Museum Vlaamse Minderbroeders te Sint Truiden. Zoals naar aanleiding van eerdere tentoonstellingen ook gebeurde, heeft het Udense museum een fraai ogende catalogus laten verschijnen waarin tevens een aantal artikelen is opgenomen.

Er is goed aan gedaan de beide Antoniusen tot onderwerp van één tentoonstelling te maken. Het gebied van het bisdom Den Bosch, waarvoor het Udense museum op het gebied van religieuze kunst een regionale functie vervult, kent sinds de late middeleeuwen een zeer grote verering voor Antonius Abt. De patrocina van tientallen kerken en kapellen herinneren hier nog altijd aan. Bovendien bevonden zich vanaf de zeventiende eeuw enkele minderbroederkloosters in autonome, katholieke heerlijkheden in het noordoosten van het huidige bisdom, die de cultus van Antonius Abt sterk propageerden. Zoals een van de redacteurs van de catalogus, museumdirecteur Léon van Liebergen, in zijn 'Woord vooraf' aan de hand van een voorbeeld illustreert, leidde het naast elkaar voorkomen van twee heilige naamgenoten tot concurrentie. Tot verwarring en vermenging van de cultussen zal dit eveneens aanleiding hebben gegeven.

Er was dan ook alle reden voor de Nederlandse organisatoren van de tentoonstelling om de regionale vereringen van Antonius Abt en Antonius van

Padua eens goed in kaart te brengen en te onderzoeken in hoeverre de functies van beide heiligen elkaar in de loop der tijden zijn gaan overlappen. Dit had gepaard kunnen gaan met een inventarisatie van de talloze beelden en andere met de heiligen verbonden voorwerpen die in de regio bewaard zijn gebleven. Historisch en iconografisch onderzoek zouden interessante regionale kenmerken van de verering en uitbeelding van de heiligen en hun onderlinge relatie hebben kunnen blootleggen. Als uitvloeisel van dit onderzoek hadden de diverse (kunst)voorwerpen uiteindelijk in hun context gepresenteerd kunnen worden, waardoor zij sterk aan betekenis en zeggingskracht zouden hebben gewonnen. Helaas is deze kans niet aangegrepen. Zelfs aan een belangrijk aspect van de verering voor Antonius van Padua in de omgeving van Uden, de bedevaart naar het capucijnenklooster in Velp, heeft men niet de minste aandacht besteed.

De catalogus draagt, evenals de tentoonstelling, de sporen van haastwerk en gebrek aan visie. De artikelen kennen niet alleen overlappingsen, maar stellen bovendien in meerderheid teleur: drie bijdragen gaan slechts zeer in het algemeen in op de persoon, de verering en de iconografie van de beide Antoniusen (Marc Brusselaers ofm. conv., Gerard Bartelink en Wouter Prins), terwijl twee andere niet meer dan zijdelings op de twee heiligen betrekking hebben (Leo Goossens ofm., 'Het koordje van St. Franciscus'; Wouter Kusters, 'De bekoring van Sint Antonius. Flaubert en de verinnerlijking van een beeldtraditie'). De laatste twee bijdragen illustreren vooral het onvermogen om duidelijke keuzes te maken bij de uitvoering van het Antonius-project.

Gelukkig zijn er twee artikelen bij die wèl de moeite waard zijn: die van Peter Jan Margry en Peter Nissen. Beide zijn gebaseerd op nieuw onderzoek, hebben betrekking op de regio en behandelen een even originele als verrassende the-

matiek. Margry gaat in op de Bossche Kerkbouwstichting, die aan het begin van deze eeuw op particulier initiatief tot stand kwam om de verering van Antonius van Padua te bevorderen door middel van de bouw van kerken die aan hem waren gewijd. Nissen inventariseert de dorpen waar het ritueel bestaat van het offeren van varkenskoppen op of rond het feest van Antonius Abt. Hij gaat in op de oorsprong en functie en komt tot de conclusie dat het om een betrekkelijk jong ritueel gaat dat succesvol is omdat het als uiting van folklorisering bijdraagt aan de lokale eigenheid.

Marc Wingens, Erasmus Universiteit Rotterdam

Bendix, R. *Amerikanische Folkloristik. Eine Einführung.* Berlijn: Dietrich Reimer Verlag, 1995. 267 p.; ISBN 3 4960 2565 4.

Tussen de Duitse en de Amerikaanse volkskunde zijn de banden altijd losjes geweest. Er is wel wat vertaald, er zijn ook zeker contacten en invloeden aan te wijzen. Maar in het algemeen weten Amerikaanse onderzoekers weinig van de Duitse volkskunde, zoals men in Duitsland en andere Europese landen een vaag beeld heeft van wat er in de Verenigde Staten aan *folkloristics* is bedreven. Gelukkig ligt er nu een inleiding in de Amerikaanse volkskunde, gericht op een Duits publiek en geschreven door Regina Bendix, die haar opleiding weliswaar in Zwitserland heeft genoten maar al vele jaren verbonden is aan de University of Pennsylvania. De auteur heeft haar overzicht in drieën gedeeld. In het eerste en zeker niet het saaiste deel beschrijft ze de vakgeschiedenis. In de delen daarna komen de theoretische perspectieven en de onderzoeksgebieden aan bod. Het geheel wordt besloten met een essay van Barbara Kirshenblatt-Gimblett, dat gewijd is aan de 'crisis' van de Amerikaanse folkloristiek.

Waardevol is dat Bendix steeds op de verschillen wijst tussen de Duitse en Amerikaanse volkskunde. Nu was daar wel wat van bekend, maar voor de lezer is het verhelderend. Zo worden we er nog eens aan herinnerd dat de Amerikaanse folkloristiek tot zo'n dertig jaar geleden bepaald werd door het onderzoek naar liederen en verhalen: dat was wat men onder *folklore* verstond. Pas in de jaren zestig werden terreinen als *material culture* en *folklife* aan de canon toegevoegd. Het is

belangrijke achtergrondinformatie, omdat veel van de Amerikaanse theorievorming juist op dat onderzoek naar mondelinge tradities geënt is. In Duitsland is de ontwikkeling eerder tegengesteld verlopen. Daar werd het verhaal- en liedonderzoek lange tijd buiten de volkskunde bedreven.

Ook signaleert Bendix hoe het continuïteitsbegrip, zo essentieel in de Europese volkskunde, in de Verenigde Staten juist een geringe rol heeft gespeeld. In een land waar zich telkens nieuwe immigranten meldden, kon de identiteit van de bewoners moeilijk verankerd worden in een inheemse voorouderlijke bevolking. Immers, alleen de indianen waren inheems. Met andere woorden, men kon zich slechts richten op de Indiaanse mythologie of op de *folklore* (de twee termen werden zorgvuldig onderscheiden) die de meest uiteenlopende groepen uit het land van herkomst hadden overgebracht. Vandaar dat al vroeg, aan het einde van de negentiende eeuw, termen als 'overblijfsel' of 'relict' eenvoudig geschrapt werden uit de definitie van *folklore*. De term 'traditie' leek een beter handvat. In Amerika kon men wel *oral traditions* traceren, maar geen *native american survivals*.

Uiteraard is het romantische gedachtengoed niet geheel aan de Amerikaanse volkskunde voorbijgegaan. De invloed van de gebroeders Grimm laat zich herkennen in het balladenonderzoek van Child en Kittredge, zoals latere vertegenwoordigers van deze Harvard-traditie, onder wie Thomas Crane en Stith Thompson, zich juist op de Finse school oriënteerden. Terecht besteedt Bendix veel aandacht aan William Newell, de oprichter van de American Folklore Society en de *Journal of American Folklore (JAF)*. Ook Newell stond niet buiten de romantische traditie, maar hij interesseerde zich evengoed voor de stad, met name in zijn klassiek geworden *Games and Songs of American Children* (1883). Mede door zijn vriendschap met de antropoloog Franz Boas had hij belangstelling voor de indianen en bepleitte hij zelfs onderzoek naar de *folklore* van de zwarte bevolking. Daarmee werden mogelijkheden geschapen voor een volkskunde buiten de filologische traditie. Opmerkelijk is dat Boas – hij was lange tijd redacteur van de *JAF* – zich juist weer door de preromantiek liet inspireren, door Herder en diens cultuurrelativisme. Vanuit die achtergrond hanteerde hij ook het *folklore*-begrip, als tegenwicht tegen de evolutietheorieën in de antropologie, met hun koloniale en deels ook

racistische implicaties. Hij kon zo aandacht vragen voor de grote verscheidenheid aan culturen en voor hun gelijkwaardigheid. Ondertussen is vanwege die suggestie van gelijkwaardigheid, alsof tussen culturen geen machtsverhoudingen zouden bestaan, het *folklore*-begrip ook weer onder vuur genomen. *Folklore*, zo schreef de antropoloog John Comaroff, is een van de gevaarlijkste woorden die het Engels bezit. Het zijn deze ontwikkelingslijnen en daarnaast de aandacht voor 'dwarsliggers' als John en Alan Lomax (vader Lomax, hoewel opgeleid door Kittredge, ging in 1910 liederen van cowboys verzamelen; zoon Lomax bracht een hele bluescultuur in beeld), die dit eerste deel interessant en onderhoudend maken.

Het tweede deel, waarin de verschillende theoretische perspectieven besproken worden, is van andere aard. Zo heeft het hoofdstuk over de psychoanalyse nog wel iets spannends gekregen, maar het valt te betwijfelen of dat ook de bedoeling is geweest. Bendix heeft het niet erg begrepen op Alan Dundes, maar ze kan moeilijk om hem heen en al helemaal niet, in dit voor Duitse onderzoekers bedoelde overzicht, om diens anaal-gefixeerde interpretaties van het Duitse volkskarakter. Wat ze doet is het verzet aan Duitse zijde melden, maar ze laat helaas achterwege wat deze critici, onder wie ook Bausinger, nu precies aan bezwaren hadden.

In feite is dit tweede deel wat schools uitgevallen, en dat komt vooral omdat Bendix veel ruimte heeft gegeven aan het *performance*-perspectief, de onderzoekstraditie die met name door de studies van Dan Ben-Amos en Richard Bauman grote bekendheid heeft gekregen. Sterker nog, andere naoorlogse richtingen, zoals het structuralisme (met invloeden van Propp en in mindere mate van Lévi-Strauss) of de *oral-formulaic*-school (de onderzoekstraditie die weer voortvloeide uit het balladenonderzoek van Lord en Parry), worden slechts als opmaat tot dit perspectief gepresenteerd. Het vervelende is echter dat de *performance*-school zoveel jargon met zich mee heeft gebracht, dat het nauwelijks in kort bestek valt samen te vatten. Het merendeel van de termen komt pas tot leven wanneer ze, zoals bij Goffman of Dell Hymes en zijn *ethnography of speaking*, verweven worden met de empirie, met een reeks verhelderende voorbeelden.

Dat neemt niet weg dat het *performance*-onderzoek – de term werd ontleend aan het werk van

Goffman – een van de belangrijkste stromingen is geworden in de Amerikaanse folkloristiek. De meerderheid van de Amerikaanse onderzoekers heeft zich tot deze theorie bekend, zoals Bendix meldt, al neemt de kritiek langzamerhand toe. Belangrijk is de dynamisering van het *folklore*-begrip geweest: *folklore of expressive culture* werd voortaan als *event*, als proces opgevat, terwijl 'proces' en 'produkt' niet langer gescheiden werden: *the telling is the tale*, zoals Ben-Amos het verwoordde: verteller, tekst en publiek werden voortaan gezamenlijk bestudeerd. Andere winstpunten waren de *emic approach* en de micro-analytische invalshoek. Daarin en in zijn linguïstische interesse liep het *performance*-onderzoek vooruit op later opgekomen ontwikkelingen als de 'Alltagsgeschiede' of de historische antropologie. Toch kan men stellen dat de toepassingen buiten het strikte terrein van het verhaal- en liedonderzoek nooit erg overtuigend zijn geweest en ook Bendix weet die mogelijkheden niet echt over te brengen. Een ander minpunt is dat de theorie vooral is toegesned en op contemporair onderzoek. Een van de weinige uitzonderingen vormt Baumans onderzoek naar het taalgebruik van de zeventiende-eeuwse Quakers. Jammer genoeg laat Bendix dat onderzoek onvermeld.

In het derde deel, gewijd aan de verschillende onderzoeksterreinen, onderscheidt Bendix het onderzoek naar stedelijke, etnische en sociale groeperingen (onder dit laatste vallen ook aspecten als *gender*, beroep of leeftijd). De eerste twee categorieën zijn het meest interessant. Zo wordt bij het onderzoek naar stads cultuur vooral voortgebouwd op het fraaie en programmatische artikel van Kirshenblatt-Gimblett uit 1983. In het onderzoek naar etniciteit hebben de Amerikanen ondertussen een grote voorsprong opgebouwd. Bendix verwijst naar Glazers en Moynihans *Beyond the Melting Pot* uit 1963. Zoals de twee auteurs constateerden, kregen etnische groepen toen al een grotere interesse in hun herkomst, in hun *roots*. Als reactie op die ontwikkeling is het aantal *ethnicity*-studies, in het bijzonder sinds 1970, zeer snel toegenomen. De eerste studies trachtten vooral het eigene van de *ethnic Americans* te verwoorden en deels ook te verheerlijken tegenover de afgevlakte, Amerikaanse massacultuur. In het recente onderzoek gaat het veel meer om de 'constructie' van dat eigene, waarbij – aansluitend bij Hobsbawm – al gauw termen als *inventing ethnicity* worden gehanteerd. Het laatste

hoofdstuk, waarin Bendix de banden tussen volkskunde en cultuurpolitiek in ogenschouw neemt, is niet minder van belang. Ook vormt het een fraaie overgang tot het afsluitende essay van Kirshenblatt-Gimblett, waarin cultuurpolitiek en 'toegepaste' volkskunde opnieuw ter sprake komen. Ook wordt hier nog eens kritisch gekeken naar het academische prestige van de Amerikaanse folkloristiek. Kennelijk is het daar heel wat slechter mee gesteld dan met de kwaliteit van het vak.

Herman Roodenburg

Bruijn, Lilian de, en Martin Hendriksma. *Slechts de bozen zingen niet. Geschiedenis van het koor 'Morgenrood' 1946-1996.* Amsterdam: Stichting beheer IISG, 1996. 143 p., ill.; f 29,50; ISBN 90 6861 115 1.

De stellige bewering in de titel van dit boek, dat de bozen niet zouden zingen, schreeuwt om reactie. Het gaat immers om het van oorsprong nauw aan de Communistische Partij van Nederland gelieerde koor Morgenrood, dat liederen zong met zinsneden als 'Vraagt ons Stalin wilt gij dit verrichten, is ons antwoord: Het is al verricht'. Nu was Morgenrood wel geen harde stalinistische mantelorganisatie, maar de auteurs doen mijns inziens wel erg luchtig over de ideologische band met een van de meest totalitaire regimes in de wereldgeschiedenis. Die luchtige toon zou weliswaar hebben gepast bij de inhoud van een 'jubileumboekje', dat oorspronkelijk ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van het Amsterdamse koor zou verschijnen, maar minder bij het werkstuk zoals dat nu voor ons ligt. Het voorgenomen jubileumboekje, zo wordt in de inleiding aangegeven, groeide uit tot een 'groter project', uitgevoerd door een historica en een journalist. De uitgave is verzorgd door de gerenommeerde uitgeverij van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam. Dit schept verwachtingen.

Wat het 'grotere project' precies inhoudt is niet geheel duidelijk. Het is beslist positief dat de auteurs niet alleen gebruik hebben gemaakt van het Morgenrood-archief, maar ook talrijke leden en ex-leden hebben geïnterviewd. Treffende citaten uit deze gesprekken illustreren de tekst. Fnuikend is echter het ontbreken van een expliciete vraagstelling, waardoor het boek te zeer een kroniek is gebleven met een teveel aan niet ter zake doende

anekdotes. Wanneer de relatie tussen koor en partij en daarmee de vraag naar het primaat van de muziek of van de politiek nadrukkelijker was uitgewerkt, was dit de studie ongetwijfeld ten goede gekomen.

De Arbeiderszangvereniging Morgenrood Amsterdam werd in 1946 opgericht door communisten, niet door de CPN. Dat het koor tamelijk zelfstandig kon opereren was vooral te danken aan zijn, in de optiek van het partijbestuur, betrekkelijke belang voor de communistische zaak. Morgenrood luisterde met strijdliederen en later ook met 'kunstliederen' manifestaties van de CPN en van het communistische dagblad *De Waarheid* op. Al waren er soms meningsverschillen met de CPN-leiding, als puntje bij paaltje kwam voegde het koor zich keurig naar de partijlijn. Uit het boek komt duidelijk naar voren, dat het koor zich meer verbonden voelde met de partij dan andersom. Tegenover initiatieven van het koor die van de juiste ideologische lijn afweken, stelde de partij geen weldoordachte cultuurpolitieke richtlijnen, maar slechts een veto.

Hoewel een deel van het repertoire bestond uit socialistische strijdliederen, droeg Morgenrood alle trekken van een gewone 'burgerlijke' zangvereniging. Het aantal vrouwen overtrof steeds het aantal mannen. In het verenigingsleven speelde de gezelligheid een grote rol en waren er speciale contactavonden. Om de clubkas te spekken werden Persil-emmertjes en zegeltjes van De Gruyter gespaard. Op een gegeven moment werd er uniforme koorbekleding aangeschaft. Typerend zijn ook de buitenlandse reizen en uitwisselingen. In het geval van Morgenrood gingen deze reizen bij voorkeur naar landen uit het Oostblok. Hier lag de bron van een heftig conflict met het partijbestuur. Toen de CPN zich in de jaren zestig onafhankelijker van Moskou opstelde, kwam het de partij slecht uit dat Morgenrood zijn contacten met bevriende koren in de DDR en Tsjecho-Slowakije aanhield. In 1972 werd Morgenrood Rotterdam uitgesloten van deelname aan het Waarheid-festival, omdat het tegen de wil van het partijbestuur naar de DDR was gereisd. Dit leidde tot een scheuring in Morgenrood Amsterdam. Het merendeel van de leden weigerde namelijk uit solidariteit met de Rotterdammers op het festival op te treden, terwijl een minderheid wel gevolg wilde geven aan de uitnodiging van het partijbestuur.

Opmerkelijk is, dat de auteurs de lotgevallen van de meerderheidsgroep afdoen in enkele regeltjes en een voetnoot. De vraag is welke van de twee groepen meer opkwam voor de eigen belangen van de zangvereniging. Degenen die het meest hechtten aan de eigen verenigingstraditie deden dat in ieder geval niet minder dan de partijgetrouwen, die de Rotterdamse kameraden-zangers afvielen. De auteurs, van wie één vooraanstaand lid van Morgenrood is, richten zich geheel op de minderheidsgroep. Deze scheidde zich af, eveneens onder de naam Morgenrood. In feite betekende de scheuring een cesuur in de geschiedenis van het koor. Het meerderheids-Morgenrood werd, zoals zoveel zangverenigingen in die jaren, wegens vergrijzing spoedig opgeheven. Het partijgetrouwe Morgenrood echter kreeg in het midden van de jaren zeventig, juist door de band met de CPN, een flinke toestroom van nieuwe leden. De meeste waren jong en student of werkzaam in de sociale sector en voelden zich aangetrokken tot radicaal-socialistische idealen.

Zowel de instroom van een politiek gemêleerde groep jonge leden als de gewijzigde gezagsverhoudingen in het algemeen zorgden ervoor, dat de band met de CPN toch allengs lossier werd. Er werd nog wel op partijbijeenkomsten gezongen, maar manifestaties uit solidariteit met de Derde Wereld werden steeds belangrijker. Morgenrood ontwikkelde zich vervolgens eerst tot 'mobiele zangbrigade' en later tot 'projectenkoor'. Van een arbeiderszangvereniging was geen sprake meer. De leden behoorden inmiddels voor het merendeel tot de hoger opgeleide middenklasse. De muzikale voorkeur van de leden ging in toenemende mate uit naar op actuele maatschappelijke verhoudingen (bijvoorbeeld de multiculturele samenleving) geïnspireerde, groots opgezette muziektheaterstukken, waarbij ook artistiek-inhoudelijke discussies werden gevoerd. Door het feit dat het koor in het voorjaar van 1996 een katholieke, Latijnse mis aan het instuderen was, wordt geïllustreerd hoe ver Morgenrood inmiddels van zijn wortels is verwijderd. De auteurs stellen dit overigens, zonder nadere uitleg en blijkbaar enigszins verbaasd, ook zelf vast.

Jozef Vos

Duijzer-van Dijk, B.W., en D. Duijzer. *'in der gerechtigheid'. Het Nederlandse volkslied als lied van de bevrijding.* Nijkerk: Uitgeverij G.F. Callenbach, 1995. 240 p., ill.; f 34,90; ISBN 90 2660 441 6.

Dat ons volkslied, het Wilhelmus, een spraakmakend volkslied is, blijkt eens te meer uit de – voorlopig – nieuwste publikatie over dit onderwerp. B.W. Duijzer-van Dijk en D. Duijzer schenken in hun studie aandacht aan de vele facetten van het Wilhelmus. De auteurs geven aan zich niet te willen concentreren op de altijd terugkerende, maar nooit definitief beantwoorde vragen door wie, wanneer, waar en waarom het lied geschreven is. Zij richten zich vooral op het belang van het Wilhelmus voor onze tijd. Dat hierbij het lied niet zonder zijn historische context gezien kan worden, is duidelijk, maar het lied is meer dan dat. Zij behandelen ook de positie van ons volkslied in de kerk, de manier waarop de politiek ermee omspringt, de functie van partijlied, het belang van het Wilhelmus in de Tweede Wereldoorlog, de precieze tekst ervan en de plaats van het Wilhelmus in het hier en nu.

De directe aanleiding voor deze studie is het feit dat in de zomer van 1993 vragen werden gesteld in de Tweede Kamer over de in de media veronderstelde geringe kennis van het volkslied in het land. Hierbij werd de rol van de overheid en van het onderwijs betrokken. Door de volgens de auteurs nogal lakse manier waarop de betreffende minister de vragen beantwoordde, kregen zij voldoende inspiratie om een studie te schrijven waarin het volkslied wel aan alle kanten belicht werd. De manier waarop ze dat doen is geheel eigen te noemen. Het lijkt erop dat de Duijzers geprobeerd hebben om alles – en dat is bijzonder veel – wat er tot dus ver over het Wilhelmus is geschreven op te nemen. Hierbij laten ze de auteurs zo veel mogelijk zelf aan het woord. Hoe legitiem deze werkwijze ook is, het resultaat is dat het boek voor een groot gedeelte uit citaten bestaat. Soms zijn die citaten nauwelijks van commentaar voorzien, soms juist van commentaar met een uitgesproken normatief karakter. Om van dit laatste een voorbeeld te geven: regelmatig wordt een bepaald boek van een bepaalde auteur in één zin samengevat, terwijl een tweede zin wordt gebruikt om – soms zelfs wat triomfantelijk – aan te geven dat de bewuste auteur een publikatie over het hoofd heeft gezien

of zich in iets heeft vergist. Bij het op deze wijze bespreken van auteurs en werken wordt die ene fout buitenproportioneel belicht en doen de Duijzers zelf waar ze anderen op willen betrappen: het buiten de context aanbieden van informatie. Een ander nadeel van het schrijven in citaten is dat bepaalde informatie (te) vaak voorkomt. Dit effect wordt versterkt doordat de auteurs soms, als ze een nieuw aspect van het Wilhelmus behandelen, een in een eerder hoofdstuk geciteerde passage nog eens integraal opnemen.

Tegenover de uitgebreide uitwerking van ons volkslied als politiek item, als politiek lied, als partijlied en in de Tweede Wereldoorlog, is het gedeelte over het Wilhelmus in het onderwijs erg beknopt. Juist waar, zoals ze zelf beredeneren, het gat in de markt ligt, grijpen ze hun kans niet. Er wordt nauwelijks invulling gegeven aan de geconstateerde lacunes in het hedendaags basisschoolonderwijs. Een van de weinige nieuwe, leuke les-ideeën – het in de klas naspelen van een rederij-kerskamerbijeenkomst naar aanleiding van een door de kinderen zelf gemaakt gedicht – wordt slechts in één zin genoemd. Hun uiteindelijke aanbeveling op dit gebied is dat door het ministerie van OCW een algemene brochure voor een 'verantwoorde' behandeling van het Wilhelmus in het basisonderwijs geschreven moet worden. Dit kan niet direct een spraakmakende conclusie genoemd worden. Wat meer is, de belangstelling van de auteurs houdt blijkbaar op bij datzelfde basisonderwijs. Gezien de achtergrond van het stuk is dit wel begrijpelijk – een gedeelte van het werk heeft gediend als scriptie voor de PABO – maar ook op de middelbare school liggen veel mogelijkheden voor behandeling van het volkslied. In het eerste gedeelte van het boek liggen zeker aanknopingspunten voor docenten en andere belangstellenden. Want de Duijzers weten over het algemeen hun voorbeelden smakelijk te kiezen. De anekdote bijvoorbeeld over hoe het Nederlands voetbalelftal bij de interland tegen Spanje op 30 januari 1957 te Madrid in plaats van de melodie van het Wilhelmus de melodie van 'Daar zijn de appeltjes van Oranje weer' te verstouwen kreeg, doet vrijwel iedereen beseffen dat de gevoelswaarden van beide liederen duidelijk verschillen.

De auteurs hebben een geheel eigen werk aan het respectabele aantal Wilhelmusstudies toegevoegd. Het is hun verdienste dat zij de diverse

poten van het Wilhelmus-onderzoek bij elkaar hebben gevoegd, moeilijk bereikbare informatie voor iedereen toegankelijk hebben gemaakt en enkele zinvolle invalshoeken hebben toegevoegd. Toch is het geheel van hun werk wat warrig en niet goed uitgebalanceerd. De definitieve studie over het Wilhelmus is hiermee dan ook zeker niet geschreven.

Martine de Bruin

Gast, C. de. *Godsdienst en samenleving in het Land van Heusden en Altena. Confessie, bevinding en verzui-ling. 1900-1961.* Tilburg: Stichting Tilburgs Historisch Contact, 1993. (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland, 94). xxxii + 422 p., 40 ill., 42 tab.; f 72,50; ISBN 90 7064 144 5.

De studie van De Gast neemt de lezer mee naar het Land van Heusden en Altena. De hoofdvraag van de auteur is hoe ontwikkelingsprocessen die in de negentiende eeuw begonnen, doorwerken in de twintigste eeuw. De vragen die de grondslag vormen van dit boek zijn: welke invloeden zijn belangrijk geweest voor de voortgaande differentiatie van de kerkelijke gemeenschap? Wat was de invloed van de kerken op de verzuiling en in hoeverre is er sprake geweest van puritanisering van de samenleving? Dat alles met betrekking tot de genoemde regio.

Het uitgangspunt van De Gast is de interactie tussen de individuele en de collectieve geschiedenis, waarmee hij aansluit bij de opvattingen van de Franse Annales-historici. Hij kiest daarbij tevens voor een interdisciplinaire aanpak, waarbij hij voor een onderzoek naar de ontwikkelingen van godsdienstige groeperingen zowel gebruik maakt van kerkelijke als van niet-kerkelijke bronnen.

Na een typering en korte geschiedenis van de regio volgt een hoofdstuk over sociale en economische ontwikkelingen. In het derde hoofdstuk vindt de lezer de veranderende godsdienstige mentaliteit beschreven. Na dit hoofddeelte van ca. honderdvijftig pagina's volgen nog enkele hoofdstukken over politieke ontwikkelingen, de school in de samenleving en enkele paragrafen over de betekenis van het socialisme, het fascisme, het verenigingsleven en de onkerkelijkheid in het Land van Heusden en Altena. Een en ander telkens weer in verband gebracht met de strijd die moderne

ontwikkelingen opriepen, hetgeen resulteerde in voortgaande differentiatie van kerkgenootschappen en puritanisering van de samenleving.

Het Land van Heusden en Altena was aan het begin van deze eeuw een typisch agrarisch gebied. De regio was sterk geïsoleerd door een gebrekkige infrastructuur. In 1961, het jaar waarbij De Gast zijn studie laat ophouden, werd de Merwedeburg bij Gorinchem opengesteld en het Land van Heusden en Altena ontsloten. Vanaf 1959 vonden onder invloed van de ruilverkaveling al democratische veranderingen plaats op bestuurlijk niveau, hetgeen versterkt werd door de samenvoeging van een aantal dorpen tot grotere gemeenten in 1973.

In de dorpen bestond een sterke dorpsrivaliteit aan het begin van deze eeuw. Er was een sfeer van consolidatie en traditionalisme, bevorderd door het agrarische karakter van de samenleving, het isolement, patriarchale verhoudingen en slechte sociaal-economische omstandigheden. Tot na 1960 was er een relatief hoog percentage arbeiders onder de beroepsbevolking en was het opleidingsniveau relatief laag. De afwezigheid van goede onderwijsvoorzieningen zal daar ongetwijfeld mee debet aan zijn geweest. Het lage bestaansniveau ging na het begin van 1921 langzaam maar zeker over in een sociaal-economische malaise.

Tegen deze achtergrond schetst De Gast een religieus klimaat waarin een mystieke inslag overheerst, zwaarmoedigheid de godsdienstige beleving mee bepaalt, de persoonlijke omgang met God zeer belangrijk is en waarin men zich afzet tegen de zondige wereld. De Gast benadrukt twee ontwikkelingen, namelijk de opkomst en de organisatie van specifieke groepen gereformeerden. Nadat de gereformeerden zich eind vorige eeuw naast de Nederlandse Hervormde Kerk georganiseerd hadden in de Gereformeerde Kerk, kwamen de bevindelijk en orthodox gereformeerden vanaf het begin van deze eeuw tot bundeling van gelijkgezinden; dit leidde in de loop van deze eeuw tot nieuwe kerkgenootschappen in het Land van Heusden en Altena.

De politieke ontwikkelingen bij de overgang van deze agrarische samenleving naar een moderne industriële samenleving tonen het patroon van verzuiling. De kerkelijke differentiatie heeft hier aanvankelijk een belangrijke rol gespeeld. Na 1945 groeide tevens de tegenstelling tussen confessio-

nele partijen en de PvdA. De verzuilde samenleving is in deze regio lang van kracht gebleven. Al vanaf het midden van de vorige eeuw waren er scholen met een gereformeerd karakter. Vanaf circa 1880 nam het aantal scholen van deze signatuur toe. Na 1900 volgde een derde opleving doordat de financiële mogelijkheden van rijkswege vergroot werden. Bij de opkomst van bijzondere scholen speelde de kerkelijke situatie in de regio een belangrijke rol. De christelijke vakverenigingen kwamen aan het begin van deze eeuw pas tot bloei in deze regio toen men zich kon gaan onderscheiden van de algemene vakverenigingen. Evenzo was bij de opkomst van de NSB (Nationaal-Socialistische Beweging) op politiek gebied, bij de start van zangverenigingen, leesgezelschappen en ontspanningsverenigingen telkens een bepaalde geloofsopvatting van grote betekenis. Een belangrijk element is door de jaren heen de zondagsheiliging geweest. Het belang van de zondagsheiliging blijkt uit de tuchtmaatregelen tegen mensen die op zondag werkten: wie nog geen lid van de kerk was, kon om die reden als lid geweigerd worden. Een ander element was drankmisbruik: een kerklid dat overmatig drank gebruikte kon met hulp van tuchtmaatregelen bestraft worden. De godsdienstige overtuiging en bijbehorende gedragscode op dit gebied leidden ertoe dat plaatselijke cafés gesloten werden.

De Gast komt tot de conclusie dat regionale factoren, dorpscultuur, traditionalisme en sociaal-economische achterstand ertoe bijgedragen hebben dat een verschil in godsdienstige mentaliteit onder de bevolking kon uitkristalliseren en vorm kreeg in een verdere differentiatie van kerkgenootschappen. De verzuiling is volgens de auteur daarbij een resultante van dit gehele proces.

Deze uitgebreide studie biedt een interessante detailopname van een regio in de zogenaamde protestantenband in Nederland. Bij lezing en herlezing levert het boek telkens kleine persoonlijke en collectieve gegevens op van onschatbare betekenis. Toch komen deze vondsten pas naar boven, nadat je je als lezer door een brij van gegevens hebt heengewerkt. In die zin is de studie matig leesbaar. Juist waar verschillende typen bronnen en invalshoeken aan de orde komen, had een sterker theoretisch model als grondslag voor deze studie vast en zeker geholpen om de conclusies van de auteur beter te kunnen volgen. Het ontbreken van

een nadere adstructie van de opvattingen van De Gast over verzuiling, een terrein waar verschillend over gedacht wordt, betreurt ik. Ook het vrijwel ontbreken van theoretische modellen uit de literatuur over de relatie tussen godsdienst en samenleving brengt het gevaar met zich mee dat een studie als deze beperkt blijft tot een verzameling boeiende detailgegevens. De keuze van de schrijver voor gemengde bronnen en een combinatie van persoonlijke en collectieve gegevens brengt overigens ook begrijpelijke beperkingen met zich mee. Wie geïnteresseerd is in de regionale ontwikkeling van kerkgenootschappen tegen de achtergrond van de sociale en economische geschakeerdheid van een gebied vindt hier niettemin een schat aan gegevens.

Hans Jonker, Marrum

Haver, Jozef Van. *Voor u, beminde gelovigen. Het Rijke Roomse Leven in Vlaanderen 1920-1950.* Tiel: Lannoo, 1995. 315 p., ill.; 1295 fr; ISBN 90 2092 741 8.

Geschiedenis is soms net een koord dat op en neer wordt gegolfd. Gevolg van deze beweging is dat bepaalde episodes tamelijk abrupt uit de (quasi) vergetelheid te voorschijn komen om vervolgens extra aandacht te krijgen. Op zo'n golf van belangstelling bevindt zich momenteel het 'Rijke Roomse Leven': de periode tussen ca. 1900/1920 en ca. 1950 toen bij katholieken – vooral in Nederland en Vlaanderen – godsdienst meer dan ooit het cultureel en maatschappelijk leven bepaalde. Als blijk van de toegenomen belangstelling kunnen onder meer genoemd worden het eind 1994 in Tilburg gehouden symposium 'Religie thuis. Religiebeleving in het katholieke huisgezin in Nederland rond 1900', de tentoonstelling 'Roomsch in alles. Het rijke roomse leven 1900-1950' in Museum Het Catharijneconvent (23 maart – 30 juni 1996) en het in november 1996 te verschijnen 'plaatjesboek' van H. Pijfers en J. Roes, *Memoriale. Een eeuw katholiek leven in Nederland*. De golfbeweging in de belangstelling komt deels voort uit de draaiboeken van onderzoekprogramma's. Een andere impuls wordt ingegeven door de 'menselijke levensloop'. Momenteel zijn er nog velen die deze periode bewust hebben meegemaakt en die daarover kunnen vertellen. Onder deze grote groep

bevinden zich enkelen die hun getuigenis een bijzondere meerwaarde kunnen meegeven. Dat zijn degenen die begenadigd zijn met een 'memoria vasta', die beschikken over een gedegen wetenschappelijke habitus, en die nog jong en sterk genoeg zijn om een omvangrijke synthese samen te stellen. Voor deze selecte groep is nu dé tijd gekomen om te oogsten. Van één van hen, de Vlaamse volkskundige Jozef Van Haver (* 1926), is de oogst al binnen met het voorliggende boek *Voor u, beminde gelovigen*.

In zijn verantwoording zegt Van Haver dat het niet zijn bedoeling is geweest om de toenmalige 'coherente katholieke levensstijl' te interpreteren, maar om deze zo objectief mogelijk te beschrijven. Over zijn eigen positie merkt hij op dat hij geen behoefte gevoelt om het katholieke leven te bejubelen of te verguizen. Maar ondanks de toezegging dat interpretatie buiten schot blijft (hetgeen onmogelijk is), zal de lezer vanaf het eerste hoofdstuk bevestigd zien dat de auteur nog altijd zeer veel sympathie koestert voor nagenoeg alles wat deel uitmaakte van zijn katholieke jeugd.

Het boek is opgebouwd uit twaalf hoofdstukken die goed op elkaar aansluiten. De start wordt gemaakt bij het katholieke gezin en het parochieleven, vervolgens komen de deelname aan de parochieliturgie ter sprake, de godsdienstige vorming zoals het catechismusonderwijs, de sacramenten en hun functie in de levenscyclus, de 'roeping' bij veel jongens en meisjes om priester (of broeder) respectievelijk religieuze te worden, de religieuze volkscultuur, het katholieke onderwijs, van lager tot en met universitair, door de kerkelijke overheid gestuurde bewegingen, zoals de Katholieke Actie en 'Eucharistische Kruistochten', om het godsdienstig leven nieuwe impulsen te geven, de welhaast collectieve angst voor de verleidingen en dreigingen van de 'wereld', het omgaan met de moderne communicatiemiddelen, de zaak van de Vlaamse katholieken binnen de 'katholieke Zuil' in België en tot slot enkele kanttekeningen over ontkerkelijking ('geloofsafval') en het einde van het Rijke Roomse Leven. Dankzij deze opbouw gaat de lezer mee in een spiraalbeweging: van het persoonlijke leven, naar de doorwerking van, eerst kleine dan steeds grotere, instituten. Binnen dit alsmaar uitdijend panorama laat Van Haver voortdurend de bronnen zelf aan het woord; op bijna elke bladzijde bevindt zich wel (minstens) een tekst-

blok met een bisschoppelijke uitspraak of een gebedstekst, een programma-onderdeel van een jeugdbeweging, enzovoort. In een 'gewone' monografie zouden zoveel citaten storend werken, in dit boek echter geenszins: met zijn betoog vlecht Van Haver, die blijkbaar ook beschikt over een goed 'papieren geheugen' (kaartenbak), vele kleine tijdsdocumenten aaneen tot één groot. Het Rijke Roomse Leven komt niet alleen aan het woord, het toont zich in dit boek ook aan de lezer/toeschouwer: niet minder dan 117 (zwart-wit) afbeeldingen, de meeste paginagroot, van katholieke gezinnen, bedevaarten, affiches enzovoort heb ik geteld, alles geselecteerd uit het beeldarchief van het KADOC te Leuven.

Ofschoon *Voor u, beminde gelovigen* veel lezers zal boeien, zal het ongetwijfeld ook veel lezers achterlaten met gemengde gevoelens. Deze dubbelheid vloeit voort uit het ambigue karakter van het boek zelf: enerzijds is het geen echte studie omdat met opzet is afgezien van analyses en theorievorming en van een onderbouwde waardering (niet meegeteld de talrijke vooral positieve waarderings binnen de weergave); anderzijds is het geen echt tijdsdocument omdat het een halve eeuw na dato is gecomponeerd. Desondanks zal bij de lezer de voldoening overwegen, want ook voor degene die bekend is met de onderwerpen die Van Haver behandelt, komen heel wat puzzelstukken op de juiste plaats terecht. Dat is met name het geval wanneer men zich als Nederlandse lezer de vraag stelt: wat van de 'coherente katholieke levensstijl' was specifiek Vlaams, en wat gold mutatis mutandis ook voor Nederland? In zijn derde hoofdstuk stelt Van Haver bijvoorbeeld dat de 'onmondigheid van de gelovige in de mis (...) in schrille tegenstelling [stond] tot het enthousiasme waarmee het "lof" [uitstelling van de eucharistie] werd gezongen (...) (37). Vertrekkend vanuit het vooroordeel dat Nederlandse katholieken beide soorten Latijns-talige liturgische plechtigheden ongeveer even saai hebben gevonden, heb ik me begeven in de 'oral history'. Maar wat blijkt? Ook in Nederland beginnen katholieke senioren met hun ogen te blinken en gelukzalig te glimlachen zodra zij het woord 'lof' horen. In één opzicht had het autoritaire instituut, dat de katholieke kerk vóór 1950 wel degelijk was (zie vooral het twaalfde hoofdstuk), dus toch een 'democratischer' trekje dan de kerk erna, die haar oor te luisteren legde bij wat leefde aan

de basis, maar ongevraagd het 'lof' nagenoeg wegbande uit de zondagse parochieliturgie... Voor meer eye-openers raadplege men *Voor u, beminde gelovigen*, een boekwerk buiten categorie.

Charles Caspers

Van Hexen un Dövelslüden. Über Hexen, Zauberei und Aberglauben im niederländisch-deutschen Grenzraum. Over beksen, toverij en bijgeloof in de Nederlands-Duitse grensstreek. Marielies Saatkamp en Dick Schlüter (ed.). Enschede/Doetinchem /Vreden: Twente Akademie/Stichting Staring Instituut-Mr. H.J. Steenbergenstichting/Landeskundliches Institut Westmünsterland, 1995. (Westmünsterland. Quellen und Studien, 4). 207 p., 5 ill., 1 krt.; f 29,50; ISBN 90 7406 404 3/90 7366 721 6/39 2785 174 4.

Het is natuurlijk een prima idee om toverijonderzoekers van beide kanten van de Duits-Nederlandse grens, uit Twente, de Achterhoek en Westmünsterland bij elkaar te brengen. Toverij hield zich niet aan staatsgrenzen, dus waarom zouden de vorsers dat wel doen? Maar er is een groot verschil tussen een idee en de uitwerking ervan. Het nu in boekvorm beschikbare resultaat van een in september 1993 gehouden toverij-symposium valt vooral op door het schrijnende amateurisme van de redactie en door de nogal scheve verhouding tussen de drie Nederlandse en de zeven Duitse bijdragen, niet alleen in kwantitatieve zin. De stukken zijn in de oorspronkelijke taal gelaten, met samenvattingen in het Nederlands of het Duits.

Het amateurisme blijkt onder meer uit het herhaald doch misplaatst enthousiasme over de vondst van criminele processtukken uit Borculo uit het tweede decennium van de zeventiende eeuw. De datum van het laatste proces in de Nederlanden moet worden herzien, zo concludeert *Marielies Saatkamp*. Ze is dus onbekend met het bestaande Nederlandse onderzoek. Er zijn niet alleen allang andere, latere data gepubliceerd ('s-Heerenberg 1626, Roermond 1642), er is ook al gesteld dat het benadrukken van het 'laatste' proces hooguit zin heeft per jurisdictie (Borculo was destijds een Spaansgezinde heerlijkheid). Maar het zijn vooral de drie Nederlandse deelnemers aan het symposium die uitblinken in het negeren van het onderzoek dat al enkele jaren geleden is voortgekomen

uit de geleerden van de studiegroep Hekserij en toverij in Nederland. Dat betreft de proefschriften van Hans de Waardt (op p. 189 zonder t gespeld) en mijzelf, dat betreft ons in 1989 in *Gebre* gepubliceerde artikel over de Gelderse processen, dat betreft de Nederlandse bibliografie. En dan noem ik slechts de meest opvallende omissies.

Het nut van lokaal of regionaal toverijonderzoek is dat het de mogelijkheid biedt archiefstukken niet alleen weer te geven, maar ook nog de juridische, economische, sociale, of culturele aspecten van de gevallen te analyseren. *Harry te Walvaart*, die nuttig onderzoek gedaan heeft in de archieven van Borculo, laat dat echter na en somt slechts zijn vondsten op. De grotendeels al eerder (in *Jaarboek Twente* 1990) gepubliceerde bijdrage van *Dick Schlüter* over duivelbanners toont eveneens weinig diepgang en discussie; bovendien ontbreken bronvermeldingen. Het artikel van *Henk Kroesenbrink*, tenslotte, bevat niet meer dan onsamenhangende opmerkingen over door hem opgetekende 'volksverhalen'. Het wordt afgesloten met enkele opmerkingen over met toverij in verband staande woorden, die onder meer de indruk moeten wekken dat tradities een paar eeuwen kunnen overbruggen. De 'Heksenlaak' heeft zijn naam immers te danken aan de verbranding van een *toveres* in 1605?

Tegenover dit Nederlandse gebrek aan kwaliteit kunnen de Duitse bijdragen alleen maar gunstig afsteken. Het stuk van *Gabrielle Gottschalk* over Westmünsterse toverijverhalen zit bijvoorbeeld heel wat hechter in elkaar dan dat van Kroesenbrink. Aan de hand van uitgelezen teksten behandelt ze systematisch de belangrijkste motieven, van de oorsprong en het uiterlijk van heksen tot betoveringen en onttoveringen. Waar Kroesenbrink de continuïteit met het verleden benadrukt, geeft Gottschalk de discontinuïteit met het heden aan. *Walter Komer*, wiens weergave van de toverijgevallen uit de rekeningen van het drostambt Wittlage tussen 1550 en 1650 enigszins overeenkomt met die in Te Walvaarts bijdrage, gaat niettemin systematischer te werk dan deze, juist omdat hij één bron diepgaand behandelt. De andere Duitsers leveren eveneens een voldoende prestatie. Het artikel van *Ralf-Peter Fuchs* over het *Reichskammergericht* (het Duitse equivalent van de Hoge Raad) toont de prioriteit van het recht boven individuele opvattingen over toveressen. *Erika Münster-Schröer*, die de vervolgingen in de hertogdommen Jülich en Berg beschrijft, schuwt

bovendien geen verklaringen en brengt bijvoorbeeld het proces in Düren (1509/1510) in verband met een juridische competentiestrijd tussen de stad en de landsheer. *Sabine Alfing* gaat de achtergronden na van de in de stad Münster wegens toverij aangeklaagde vrouwen en komt tot de conclusie dat het oudere, alleenstaande vrouwen uit de onderklassen betrof die – en dat is nog niet zo vaak opgemerkt – buiten de stad waren geboren. Het meest interessante artikel in de bundel gaat slechts indirect over toverij en de vervolging ervan. *Gudrun Gersman* probeert te achterhalen hoe het beeld van de toveres kon verworden tot een trivialeiteit, onder meer tot uitdrukking komend in een vliegende heks op een tandenborstel. Jammer genoeg blijft ze halverwege in haar betoeg steken.

Dit alles wil ook weer niet zeggen dat de Duitse auteurs diepgaande inzichten bieden waarmee het toverijonderzoek op nieuwe sporen kan worden gezet. Bij een aantal van hen ontbreken vragen naar achtergronden en oorzaken evenzeer als bij de drie Nederlanders. Saatkamps matige overzicht van de vervolgingen in Münsterland leunt nog te veel op het werk van Gerhard Schormann, die inmiddels de aansluiting met zijn Duitse collega-onderzoekers is kwijtgeraakt. Ze is ook meer geïnteresseerd in een psychologisch geduide duivel dan in gebeurtenissen op het niveau van alledag en ze heeft zelfs de Duitse literatuur niet bijgehouden. De bundel is, kortom, niet het grensoverschrijdende equivalent geworden van het in 1994 verschenen boek over het graafschap Lippe (*Gisela Wilbertz e.a., Hexenverfolgung und Regionalgeschichte*), waarin de mogelijkheden van een regionale presentatie heel wat beter zijn uitgewerkt.

Willem de Blécourt

Milk and milk products. From medieval to modern times. Proceedings of the Ninth International Conference on ethnological food research, Ireland, 1992. Patricia Lysaght (ed.). Edinburgh: Canongate Academic in association with the Department of Irish Folklore, University College Dublin and the European Ethnological Research Centre, Edinburgh, 1994. 229 p., ill., graf., tab.; £ 25; ISBN 18 9841 012 7.

Dit boek vormt de bundeling van de resultaten van de negende internationale conferentie over

etnologisch voedselonderzoek, gehouden in Dublin in 1992. Het centrale onderwerp betreft de geschiedenis en de betekenis van melk en melkproducten. De negentien hoofdstukken bestrijken een omvangrijk geografisch gebied en door de grote reeks van onderwerpen ervaart men het boek als een grabbelton vol verrassingen van uiteenlopend belang en kwaliteit. De bijdragen in het boek zijn weliswaar zonder uitzondering verzorgd en informatief, maar door de afwezigheid van theoretische reflectie ontstijgen ze soms nauwelijks het niveau van een almanak van wetenswaardigheden. Het geheel maakt een wat ongestructureerde indruk. Juist in een bundeling met in regionaal en thematisch opzicht zulke heterogene onderdelen mist men een inleiding waarin ten minste duidelijk wordt gemaakt op grond van welke noemers men tot de betreffende selectie van bijdragen is gekomen.

Het eerste deel omvat een serie nationale en regionale overzichtsstudies. Het betreft hier melk in het alledaagse dieet, bij feestelijke aangelegenheden en bij schaarste. De hoofdstukken hebben betrekking op Nederland, Hongarije, Polen, Schotland en Duitsland. Ze zijn voor het merendeel anekdotisch en weinig analytisch van karakter. De bijdrage van Barbara Krug-Richter over Duitsland is interessant omdat ze de aandacht vestigt op de vraag hoe men in perioden van schaarste, zoals tijdens de Eerste Wereldoorlog, aanvankelijk terugviel op oude melk- en graanrecepten en later, toen de voedselvoorziening echt nijpend werd, op vervangende voedingsstoffen (48-59). De redactie had best selectiever kunnen zijn en sommige auteurs wat meer ruimte kunnen gunnen. Want juist de meest interessante bijdragen zijn teleurstellend kort, zoals bijvoorbeeld het betoog van Johanna Marie van Winter. Zij gaat in op de geschiedenis van zuivelproducten in de Nederlanden in de vijftiende en zestiende eeuw. In haar bijdrage is het notenapparaat uitgebreider dan de eigenlijke tekst. Belangrijke kwesties als modernisering van de veeteelt en toenmalige praktijken en denkbeelden over kwaliteit en hygiëne van voedsel worden niet meer dan terloops aangevoerd (3-13).

In het tweede deel is de verhandeling van Uwe Spiekerman over de ontwikkeling van de detailhandel in melk in München in de vorige eeuw zeer de moeite waard. De opkomst van de kleine melkwinkeltjes in Duitsland hangt samen met de

veranderende positie van vrouwen die onder kapitalistische invloed steeds meer gedwongen waren deze zelf te drijven. Spiekerman gaat verder uitvoerig in op de tijdsopvattingen betreffende hygiëne en gezondheid in het verstedelijkende Duitsland (71-93).

De bijdragen in het derde deel zijn gewijd aan traditionele melkproducten en bereidingen. Het gaat hier om smakelijke uiteenzettingen over diverse vormen van kaasmaken in Finland en Litouwen, over wrongel ('gomme') in Noorwegen, wei in IJsland, paardemelk ('koumiss') in de Mongoolse cultuur, bier-milkshakes in Zweden en pap in Nederland. Het meest interessant zijn de bijdragen waarin de auteurs de details van de bereidingstechnologie achterwege laten en een etnologische behandeling van hun thema hebben uitgebreid naar de analyse van sociaal-economische tijdverschijnselen. Dit is het geval in de bijdrage van Jozien Jobse-van Putten, die de functies en de betekenis van pap onder de loep neemt en de veranderingen schetst die dit oer-Nederlandse krachtvoer in de loop der tijd heeft ondergaan. In een aansprekende betoogtrant, zoals we die al kennen uit haar vorig jaar verschenen standaardwerk over de cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland, geeft ze tussen de regels door een boeiend inzicht in voor Nederland kenmerkende sociaal-economische en culturele veranderingen (151-162).

Het vierde deel omvat twee uiterst leesbare bijdragen over de geschiedenis van het consumptieijs in Europa en Amerika. Ijs, als lekkernij voor de elite, blijkt in Europa vanaf de middeleeuwen in zwang geweest te zijn. De eerste ijssalons werden in de zeventiende eeuw uitgebaat, de koplopers waren Venetië en Parijs. Toen Europa zich herstelde van de Dertigjarige Oorlog kwam de weg vrij voor meer massaal gebruik van luxe consumptiegoederen als koffie, chocolade en ijs. In Amerika is in deze eeuw het ijs pas echt een massaproduct geworden en Laurie Jo Shapiro beschouwt het dan ook als een wezenlijk onderdeel van de 'Amerikaanse Traditie' (165-175). Molly G. Schuchat geeft een boeiende beschrijving van het nostalgisch sentiment, verbonden met het ijs van de firma 'Good Humor Man', een handelsmerk dat voor elke volwassen Amerikaan verbonden is met de kleine hoogtepunten uit de jeugd, met de mythen van de verloren onschuld en dat als een weldadige

herinnering aan de goede oude tijden diep verankerd ligt in het collectief geheugen van de volwassen Amerikanen (176-188).

De bundel wordt afgesloten met drie verhandelingen over de plaats van melk in het volksgeloof in Zweden, Noorwegen en Ierland. Hierin wordt melk, en alles wat met 'dairying' maken heeft (ons woord 'zuivel' dekt niet de betekenis van dit Engelse begrip), beschouwd als zaken die bij uitstek tot het domein van vrouwen behoren. In de diverse vormen van folklore rond melkproducten in Scandinavië en Ierland ziet men vaak de belangrijke rol weerspiegeld die vrouwen vervullen bij de productie van zuivel en komt ook de overheersende economische invloed van vrouwen in het huishoudelijk reilen en zeilen en in het boerenbedrijf tot uitdrukking. Bij de verwerking van melk tot allerlei zuivelproducten dicht men aan vrouwen vaak een bezwerende invloed toe op de wereld van de bovennatuurlijke krachten. De magie die vrouwen uitoefenen kan van beschermende of juist van beschadigende aard zijn, en daardoor gerespecteerd of gevreesd worden.

Als men het boek had gepresenteerd als een overzicht van, voornamelijk Noordegropese folklore rond het thema melk, zou men over de opzet en uitwerking tevreden kunnen zijn geweest. De prenties reiken echter verder zonder dat ze worden waargemaakt. De antropologische kern van het fenomeen melk, waar men toch minstens naar zou kunnen verwijzen bij historische en volkskundige analyses, komt in het boek geheel niet aan de orde. Omdat het hier gaat om een voedsel dat van dierlijke oorsprong is, en dan specifiek van vrouwelijke dieren, is het moeilijk in te zien hoe men de folklore rond deze producten kan behandelen zonder te verwijzen naar de status en de betekenis van het vee, en speciaal naar de context van melkveehouderij. Om het eenvoudig te stellen: verschillen in gebruiken rond melk in bijvoorbeeld Scandinavië en in het Midden-Oosten hebben mede te maken met verschillen in de plaats die melkvee inneemt in de regionale economie en in de geloofs- en voorstellingswereld van de inwoners.

Terecht wordt in de inleiding melk voorgesteld als menselijk basisvoedsel. In sommige culturen zou men het als een luxe beschouwen maar in vele andere als een verwerpelijke en ongezond voedsel. Waarom dit laatste zo is komt in de inleiding, noch

in enig hoofdstuk aan de orde. In het betoog over de plaats van melk in de plattelandscultuur van de hedendaagse Assyriërs rept de auteur Michael Abdalla weliswaar van het feit dat men de gewone, volle melk die rechtstreeks van de koe afkomstig is, wantrouwt en in verband brengt met ziekteverschijnselen, maar hij verwijst met geen woord naar de fysiologisch-antropologische oorzaak van dit fenomeen. Want met melk is iets bijzonders aan de hand. Ten minste éénderde van de volwassen wereldbevolking kan geen melk verdragen. Tot de jaren zestig was algemeen bekend dat in diverse regio's melk beschouwd werd als een afstotende, lelijke en onwelriekende vloeistof, waarvan men beweerde dat zij ziekten veroorzaakte. Antropologen veronderstelden dat deze afkeren cultureel bepaald waren. Medisch onderzoek bracht echter in 1965 aan het licht dat een genetisch bepaalde afwezigheid van het enzym lactase, dat zorgt voor de vertering van melksuikers, in tal van menselijke samenlevingen de voornaamste oorzaak is van specifieke ziekten die met het consumeren van melk samenhangen. Als antropologisch fenomeen is het verschijnsel lactose-intolerantie uitvoerig besproken, onder meer door Marvin Harris in een essay getiteld *Lactophiles and lactophobes* (1985). Vast staat nu dat minder dan 5 procent van de volwassen bevolking van China, Japan, Korea en andere Aziatische landen, volle melk kan verteren. Bij sommige groepen in Azië en Oceanië, zoals de Thai, de bevolking van Nieuw-Guinea en de Australische aborigines, is het percentage dat melk kan verteren, bijna nihil. Ook in West- en Centraal-Afrika verdraagt de overgrote meerderheid van de volwassen bevolking geen melk. Aangezien uit deze gebieden de slaven naar Amerika werden gehaald heeft men ook een verklaring voor de hoge graad van lactose-intolerantie onder de zwarte en gemengde bevolking van beide Amerika's. Harris stelt dat het vermogen om melk te verteren een genetische aanpassing is aan de cultuur van de melkveehouderij. Daar waar men in een vroeg stadium van de geschiedenis dieren is gaan domesticeren voor de melkproductie, hebben de genetische aanpassingen geleidelijk de probleemloze consumptie van melk mogelijk gemaakt. In Harris' antropologische visie is het kunnen verteren van melk door volwassen mensen eigenlijk een abnormaal verschijnsel. Hoewel in het Europa van boven de Alpen de overgrote meerderheid van de volwassen bevol-

king melk probleemloos verdraagt, is ook in dit gebied het verschijnsel niet onbekend en zou het mogelijk een verklaring kunnen zijn voor gesignaleerde ambivalenties in de overgeleverde voorstellingswereld en de sociale waarderings van melk.

Als de Ierse redactie in haar inleiding melk een kwetsbaar goed noemt, doelt ze vooral op de houdbaarheid. Ze heeft echter de kans laten lopen om het gegeven van lactose-intolerantie en de verschillende socio-culturele settings van melk in een algemeen antropologisch kader ten minste aan de orde te stellen. Het vermogen van mensen om melk te verteren is een van de weinige voorbeelden uit de menselijke biologische evolutie waaruit blijkt dat genetische veranderingen het gevolg kunnen zijn van culturele adaptatie. Er zijn in de literatuur diverse gevallen beschreven van voedselgewassen met een hoge voedingswaarde en een algemeen gebruik, waarvan de consumptie op biologisch-genetische gronden voor bepaalde mensen, onder bepaalde omstandigheden ernstige gevolgen kan hebben, zoals in het geval van maïs en tuinbonen. Deze voedselproducten vormen veelal rijke bronnen van mythevorming en volksgeloof waarin de sociale ambivalentie tot uiting komt.

Melk is antropologisch gezien waarschijnlijk het meest ambivalente voedselproduct. Voor zuigelingen en kleuters is het van universele en fundamentele betekenis: voeding en voedsel tegelijk. Voor volwassenen is het vaak een oorzaak van afkeer en onbehagen, zowel een bron van verering als van vrees. Het boek laat bij gebrek aan een grondige theoretische fundering allerlei vragen onbeantwoord. Niettemin bevat het een schat aan waardevolle etnologische beschrijvingen die licht werpen op belangwekkende aspecten van vooral Europese cultuur. Tevens wordt weer eens verduidelijkt hoe vindingrijk mensen zijn in het transformeren van een van de meest vitale, natuurlijke voedingsstoffen in gecultiveerde voedselproducten.

Antoon Hoogveld, Vakgroep Culturele Antropologie, Katholieke Universiteit Nijmegen

Mulder-Bakker, Anneke B., met medewerking van Hans van Dijk (e.a.). *De kluizenaar in de eik. Gerlach van Houthem en zijn verering*. Hilversum: Verloren, 1995. (Middeleeuwse studies en bronnen, 45). 253 p., 40 ill.; f 39,50; ISBN 90 6550 271 8.

Sommige boeken zijn gewoon af. *De kluizenaar in de eik* is daar een voorbeeld van. Al bij het ter hand nemen valt het aan de uiterlijke kenmerken op. De juiste omvang, mooi papier, een prachtig omslag en een verzorgde typografie. Inhoudelijk blijft er evenmin veel te wensen over. Anneke Mulder is verantwoordelijk voor het leeuwendeel van de voortreffelijke inhoud. Gerlach van Houthem en de verering rond zijn persoon worden in alle facetten behandeld. Daarbij blijven de auteur en haar mede-auteurs niet steken bij de traditionele middeleeuwse bronnen; ook de materiële overblijfselen van de heilige zijn in het onderzoek betrokken. Zowel Gerlachs beenderen als zijn *tunicella* (het aan hem toegeschreven kamizooltje) zijn door specialisten aan een fysisch onderzoek onderworpen en bieden interessante, nieuwe resultaten. De verschillende bijdragen lezen prettig, ze zijn voorbeeldig geannoteerd en functioneel geïllustreerd.

Natuurlijk worden ook de persoon Gerlach, de over hem geschreven oude teksten, zijn woonstede en de sacrale topografie daaromheen diepgravend behandeld en komt ook de devotie praktijk aan bod: de (volks)verering van deze heilige door de eeuwen heen, waarbij ook de *liturgische* viering niet wordt vergeten. Maar wat mij betreft had het vereringsverhaal naar de moderne tijd doorgetrokken mogen worden. Immers, nog steeds is de plaats Houthem-St. Gerlach een druk bezocht bedevaartoord! Dat affiniteit daarmee ook bij de hoofdauteur niet ontbreekt, blijkt uit de slotzin van haar 'Woord vooraf': 'Moge bij het gereedkomen van dit boek ieder een goedkeurend knikje ervaren van ons aller geliefde patroon, de H.Gerlach.' Het doet echter niets af aan de waarde van het boek, de heilige heeft blijkbaar gestimuleerd tot een bijzonder geïnspireerde studie.

Tenslotte, het boek is niet alleen een leesboek, maar is tevens een bronneneditie met verbeterde uitgaven van de middellatijnse en zeventiende-eeuwse Nederlandse teksten van zijn *Vita* en mirakelverhalen, en met als toegift een achttiende-eeuwse rozenkransgebed. Alle teksten zijn voorzien van commentaar.

Peter Jan Margry

Munsters, Wil. *Cultuurtoerisme*. Leuven/Apeldoorn: Garant, 1994. 176 p., 24 ill.; ISBN 90 5350 282 3.

Ondanks de snelle groei van het naoorlogse toerisme is het aantal studies naar dit fenomeen in Nederland gering. Het boek *Cultuurtoerisme*, dat in het voorwoord wordt geïntroduceerd als een 'lang verwachte monografie' die het fenomeen cultuurtoerisme in al zijn facetten bespreekt, roept dan ook hooggespannen verwachtingen op. Het boek biedt volgens Munsters een 'universeel toepasbare typologie van de cultuurtoeristische attractie-elementen, een marktgerichte analyse van de cultuurtoerist en van de cultuur als toeristisch produkt, een kritische afweging van de voor- en nadelen van cultuurtoerisme en een overzicht van de oplossingen die zijn aangedragen om de snelle groei van het cultuurtoerisme in goede banen te leiden' (9). Deze veelbelovende thema's komen in vier hoofdstukken aan bod.

Munsters maakt een onderscheid tussen cultuurtoerisme in ruime en enge zin. Het eerste noemt hij cultuurhistorisch toerisme, het tweede kunsttoerisme. In het laatste geval gaat de interesse van de toerist dan uit naar kunstuitingen die 'door het waardensysteem van een elitaire bovenlaag' (12) als kunst gedefinieerd zijn. Dit onderscheid binnen het cultuurtoerisme ligt ten grondslag aan de in het boek aangebrachte typologie van cultuurtoeristische attractie-elementen.

In het eerste hoofdstuk presenteert Munsters de verschillende categorieën culturele trekpleisters, variërend van openluchtmusea, regionale gastronomie en folkloristische manifestaties (het zogenoemde cultuurhistorisch erfgoed) tot kunstmusea, architectuurparken en theaterfestivals (het zogenoemde artistieke erfgoed). Het fenomeen van de cultuurtoerist staat centraal in het tweede hoofdstuk. Sedert het begin van de jaren tachtig wordt een geleidelijke verandering in het toeristisch-recreatieve gedragspatroon geconstateerd. De 'zon, zee en strand'-toeristen ruimen gedeeltelijk het veld voor de 'cultuur, avontuur en natuur'-types. Munsters brengt deze verschuiving in interessen in verband met zowel het groeiende aantal senioren-toeristen als de stijging van het gemiddelde opleidingsniveau. Het zijn met name de oudere en hoog opgeleide mensen die in hun vrije tijd gericht zijn op educatieve en informatieve ontspanningsmogelijkheden. Hoofdstuk drie gaat in op de aanbodzijde van de markt en bestaat uit een opsomming van de vele vormen waarin de culturele attractie-elementen als commercieel produkt worden aange-

boden. Te denken valt aan als hotels of restaurants ingerichte historische etablissementen, aan culturele arrangementen en culturele reizen. Het tweede deel van dit hoofdstuk betreft het overheidsbeleid inzake een 'cultuurtoeristische produktontwikkeling'.

Het laatste hoofdstuk, waarin het spanningsveld tussen cultuurtoerisme en het behoud van het cultuurpatrimonium wordt behandeld, beslaat zestig van de in totaal honderdvijftig pagina's tekst van het boek. Wat mij betreft is dit aantal te groot voor de veelal open deuren die worden ingetrapt in de opsomming van positieve en negatieve invloeden van het cultuurtoerisme op het behoud van het cultureel erfgoed. Dat er een balans dient te bestaan tussen het aantrekken van toeristen enerzijds en het beschermen van het culturele erfgoed en het woon- en leefmilieu, lijkt mij een understatement. Zo ook de opmerking dat het toerisme het evenwicht tussen commercie en cultuurbehoud kan verstoren. Prikkelender is de opmerking, dat toerisme de cultuurparticipatie bevordert en daarmee ook het historisch besef, die beide noodzakelijk zijn om een maatschappelijk draagvlak te creëren voor monumentenzorg en museumbeleid. Munsters sluit zijn betoog af met een boodschap aan alle betrokken partijen, te weten de cultuurbeheerders, de toeristische sector en de verschillende overheden: 'Gezamenlijk grenzen stellen aan de groei van het cultuurtoerisme, dat is de uitdaging waarvoor de partijen staan. Deze grenzen worden bereikt als het culturele erfgoed consumptie-artikel wordt en gebruik voor toeristische doeleinden dreigt om te slaan in verbruik. Immers, materiële of immateriële schade vormt niet alleen een bedreiging voor de intrinsieke waarde, maar zeker ook voor de toeristische attractiviteit van het cultuur-aanbod' (158).

De doelgroep waar Munsters zich met *Cultuurtoerisme* op richt, is breed, namelijk 'al degenen die te maken hebben met toerisme en cultuur vanuit hun dagelijkse bezigheden als wetenschapper, docent of student, als manager in het bedrijfsleven of als beleidsmedewerker bij de overheid' (10). Deze mijns inziens té brede gerichtheid is mede debet aan het te zeer op de praktijk gerichte en fragmentarische karakter van het boek. Enige diepgang in betogen over bijvoorbeeld (volks)cultuur, cultureel erfgoed, vercommercialisering en zelfs cultuurtoerisme komt men niet tegen.

Carla Wijers

Nijsten, Gerard. *Volkscultuur in de late middeleeuwen. Feesten, processies en (bij)geloof*. Utrecht/Antwerpen: Kosmos-Z&K Uitgevers, 1994. 160 p., ill.; f 24, 90; ISBN 90 2152 375 2.

Het onderzoek naar de middeleeuwse volkscultuur mag zich in een grote populariteit verheugen: er verschijnen in vrijwel alle taalgebieden met regelmaat detailstudies en bundels, de laatste al dan niet naar aanleiding van congressen en symposia die zich bewegen op dit terrein. Maar niemand durft het aan een eerste synthese te schrijven. Een boek als *Mittelalterliche Volkskultur* van Aaron Gurjewitsch is uiteindelijk ook niet meer dan een bundeling van enkele detailstudies. De mediëvist Gerard Nijsten heeft het wel aangedurfd om althans voor de Noordelijke Nederlanden en althans voor de late middeleeuwen een eerste balans op te maken. Zijn poging, die is voortgekomen uit een werkcollege over middeleeuwse volkscultuur aan de Hogeschool Holland, mag alleszins geslaagd heten. De auteur kwam dan ook beslagen ten ijs: hij promoveerde op een studie over de Gelderse hofcultuur en publiceerde eerder bijdragen over de laatmiddeleeuwse stadscultuur van Arnhem en Venlo, de laatste in *Volkskundig Bulletin* 17 (1991) 223-247.

Het boek opent met een niet al te zwaar aangezette, maar toch scherpzinnige inleiding over het begrip volkscultuur, waarin Nijsten wijst op het simplificerende en daarmee achterhaalde karakter van de tegenstelling 'elite-volk'. Hij pleit er terecht voor aan die tegenstelling alleen nog een attenderende functie toe te kennen. Waar het in zijn boek – en dus in zijn opvatting van volkscultuur – om gaat, is het denken, ervaren en handelen van mensen in groepen, dat wil zeggen van mensen in sociale en culturele circuits.

De hoofdmoot wordt gevormd door drie hoofdstukken die de dagelijkse en onalledaagse cultuur van de late middeleeuwen beschrijven in relatie tot drie dominante sociale en culturele circuits: die van de kerk, die van de overheid en die van familie en gezin. In de feitelijke behandeling van de stof lopen die drie circuits herhaaldelijk in elkaar over. Wat bijvoorbeeld in het tweede hoofdstuk wordt verteld over de feestcycli in het kalenderjaar had voor een gedeelte ook een plaats kunnen krijgen in het eerste hoofdstuk over de

vroomheidsbeleving tussen geloof en magie. Het derde hoofdstuk behandelt het culturele gedrag van het volk 'voor zover het onder elkaar was', maar terecht geeft Nijsten al aan dat de kerk en de stedelijke overheid zich ook met dit gedrag bemoeiden (109). Het onderscheid tussen de gebruiken, rituelen en feesten die in het tweede hoofdstuk en die welke in het derde hoofdstuk worden beschreven, is dan ook niet zozeer gelegen in het feit dat bij die in het tweede de 'machthebbers', zoals ze in de titel van het hoofdstuk genoemd worden, voortdurend aanwezig waren en dat bij die in het derde het volk 'onder elkaar' was. Het verschil ligt veeleer in het feit dat in het tweede hoofdstuk gebruiken, rituelen en feesten worden beschreven die met de seizoenen en jaarfeesten, dus met de kalender, verbonden zijn, terwijl in het derde hoofdstuk die rond de levensloop (jeugd en adolescentie, huwelijk, geboorte en doop, sterven en begraven) behandeld worden. Beide reeksen van rituelen behoren tot de publieke feestcultuur; wat zich werkelijk in het private domein, waar men 'onder elkaar' was, afspeelde, komen we voor de late middeleeuwen nauwelijks te weten.

Nijstens behandeling van de laatmiddeleeuwse publieke groeps culturen is overigens geslaagd te noemen. De auteur heeft een goed evenwicht gevonden tussen een verhalende en een problematiserende betoogtrant. Min of meer anekdotische beschrijvingen van feesten en gebruiken worden afgewisseld door passages waarin wordt doorgevraagd naar hun functie en betekenis. Dat een belangrijk deel van de voorbeelden uit Oost-Nederland afkomstig is, het gebied dat Nijsten door zijn dissertatie-onderzoek goed heeft leren kennen, is een verademing te midden van veel hollandocentrische literatuur over de Nederlandse cultuurgeschiedenis.

Het boek wordt afgesloten met een kort hoofdstuk, waarin de schrijver de stap waagt van de culturele gedragingen naar het wereldbeeld en de mentaliteit van laatmiddeleeuwers. Hij spitst dit toe op hun opvattingen rond tijd, ruimte, natuur, bovennatuur, leven en dood. Wie in zes bladzijden iets zinnigs wil zeggen over deze onderwerpen, ontkomt bijna niet aan algemeenheden. Desalniettemin maakt datgene wat Nijsten te berde brengt, een plausible indruk. Dat geldt ook voor de slotparagraaf, waarin hij een verandering aanduidt die zich vanaf het einde van de vijftiende eeuw voordoet, namelijk de ontwikkeling dat de burgerlijke elite in de

steden zichzelf gaat 'beschaven' en zich in toenemende mate gaat afschermen en onderscheiden van de cultuur van het volk.

Op deze en andere punten kan men uiteraard wensen dat de auteur wat meer pagina's ter beschikking hadden gestaan. Zo zou als tegenpool voor de uitleg van de profane machtspiramide (70-72) een zelfde korte uitleg van de kerkelijke organisatie in de late middeleeuwen nuttig zijn geweest. Men moet er immers van uitgaan dat de meeste lezers niet meer bekend zijn met de betekenis van de namen van verschillende kerkelijke instellingen, zoals een kapittel. Wat aflaten zijn, wordt de lezer wel uitgelegd, maar pas op p. 41, terwijl zij op p. 32 al 'een rol van betekenis' gaan spelen. Wie verder nog zout op slakken wil leggen, vindt allicht iets. Dat bijvoorbeeld de feestcyclus rond vastenavond in veel steden 'al in december' begon (73), is nog voorzichtig uitgedrukt; hij begon in zekere zin al in november, rond Sint-Maarten. Maar volledigheid was niet het streven van de auteur, en hij mag daar dan ook niet op worden afgerekend. Wat hij heeft gepresteerd, is immers niet gering: hij heeft een evenwichtige, veelzijdige en toegankelijke impressie gegeven van de laatmiddeleeuwse volkscultuur in de Noordelijke Nederlanden.

Peter Nissen, Katholieke Universiteit Nijmegen/ Katholieke Universiteit Brabant

Pluis, Jan, met medewerking van Jurriaan Wijchers. *Bijbeltegels. Bijbelse voorstellingen op Nederlandse wandtegels van de 17e tot de 20e eeuw (= Bibelfliesen. Biblische Darstellungen auf niederländischen Wandfliesen vom 17. bis 20. Jahrhundert)*. Münster: Ardey-Verlag, 1994. (Schriftenreihe zur religiösen Kultur, 3). 952 p., 1921 afb., overzichten, graf.; DM 148,80; ISBN 38 7023 039 8.

Na zich meer dan dertig jaar te hebben beziggehouden met de documentatie ervan, presenteert Jan Pluis (Slochteren 1937) in 1994 een prachtig verzorgde beschrijving van Nederlandse bijbeltegels in zowel particulier als openbaar bezit, binnen en buiten de landsgrenzen. Wie dit boek – dat oogt en weegt als een flinke bijbeltegel – voor de eerste maal in beide handen neemt, zal zich wellicht over twee zaken verwonderen. Op de eerste plaats over de vele goede en voorbeeldig gerangschikte af-

beeldingen (volgens een doorlopende nummering 1895 in zwart-wit en apart daarvan 26 instructieve in kleur); op de tweede plaats over het feit dat de inleidende hoofdstukken en het beschrijvende catalogusgedeelte in het Nederlands en in het Duits worden aangeboden. Reden voor dit laatste waren de nauwe contacten tussen de auteur en de Freundeskreis Heimathaus Münsterland, die zich de bestudering van de religieuze materiële cultuur ten doel stelt. Dankzij de duidelijke inhoudsopgave en lay-out is deze tweetaligheid echter niet storend en heeft ze slechts voor een relatief klein deel bijgedragen tot de flinke omvang van *Bijbeltegels* (ca. 150 p. op een geheel van 952 p.). De 21 compacte inleidende hoofdstukken (in het Nederlands: p. 15-79), waarin velerlei aspecten – zoals de fabricage van een tegel, de fabrieken, de modelboeken, prijzen, schilderloon, bijbelprenten (als voorbeeld van bijbeltegels), enzovoort – aan de orde komen, vormen samen een afgeronde typologie van deze bron. Door de combinatie van typologie, afbeeldingen, beschrijvingen, alsmede de zeventien overzichten, zes grafieken en de literatuurlijst ter verdere verdieping, is *Bijbeltegels* tot een tweetalig naslagwerk geworden dat mijns inziens nog generaties meekan. Ongetwijfeld zullen er nog 'nieuwe bijbeltegels' (dat wil zeggen tegels die qua type nog niet door Pluis gedocumenteerd zijn) uit de lange periode van de zeventiende tot de twintigste eeuw herontdekt worden; maar dat zal geen afbreuk doen aan het totaaloverzicht dat Pluis biedt. Belangrijker dan individuele tegels zijn voor de structuur van dit boek namelijk bijbetaferelen: voor het Oude Testament zijn dit er 319, voor het Nieuwe Testament 273. De meeste van de zwart-wit afbeeldingen (meestal van tegels, soms ook van een 'spons' – een sjabloon van papier waarin het op de tegel aan te brengen decor is doorgeprikt – prenten, of een schouw met tegels), hebben naast een volgnummer (1 t/m 1895) ook een nummer dat verwijst naar een bepaald bijbels tafereel. Zo verwijst het nummer O[ude Testament] 8 naar de verdrijving van Adam en Eva uit het aards paradijs (Gen. 3, 24). Van dit ene tafereel heeft Pluis tot 1992 reeds 52 tegels en zeven prentvoorbeelden gedocumenteerd (zie p. 153).

Van het omvangrijke afbeeldingen-corpus (p. 173-566) ondersteunen de nrs. 1-252 de inleidende hoofdstukken, zijn de nrs. 253-1107 gerelateerd aan de 319 oudtestamentische passages (in volg-

orde van de bijbelboeken) en verwijzen de nrs. 1110-1895 naar de 273 nieuwtestamentische tafereelen. De afbeeldingen 1110-1761, die betrekking hebben op het leven van Jezus, zijn niet gerangschikt volgens de vier evangeliën (Mattheüs, Marcus, Lucas, Johannes), maar volgens een synopsis.

Het kan niet genoeg onderstreept worden dat *Bijbeltegels* een waardevol boek is, niet alleen voor liefhebbers, maar ook voor specialisten die zich bezighouden met de religieuze volkscultuur en/of de materiële cultuur. Het illustreert op treffende wijze hoe eeuwenlang op een bepaald terrein de cultuur met een kleine c (tegels als gebruiks- en siervoorwerpen) die met grote c (bijbelstudie, bijbel-lezing, prentbijbels) heeft gevolgd.

Juist omdat we hier te maken hebben met een werk van blijvende waarde, dienen enkele tekortkomingen des te meer te worden betreurd. Wie enige tijd met dit boek werkt, merkt al gauw dat hij/zij dit op twee of meer plaatsen tegelijk moet kunnen openslaan. Hierdoor, en gezien de omvang en het gewicht ervan, is *Bijbeltegels* een schoolvoorbeeld van een boek dat leeslint(en) mist. Op de tweede plaats komt soms op vervelende wijze aan het licht dat Pluis een specialist is en geen generalist. Onjuiste uitspraken als 'De Nederlanden stonden in de 16e eeuw onder Spaans bestuur' of 'Antwerpen werd in 1585 totaal vernield' (15), doen enige afbreuk aan *Bijbeltegels*. Doch alleen aan de glans, niet aan de waarde ervan.

Charles Caspers

Schippers, Johanna Alfrida. *Middel nederlandse fabels. Studie van het genre, beschrijving van collecties, catalogus van afzonderlijke fabels.* [Nijmegen: auteur] 1995. (Dissertatie Nijmegen). 363 p., ill.; ISBN 90 9008 746 x

Het proefschrift van Anda Schippers over de Middel nederlandse fabels valt in twee delen uiteen. Het eerste deel doet verslag van haar onderzoek naar het fabelgenre. Deel 2 is een catalogus van Middel nederlandse fabels. De tijdsbegrenzing legt Schippers bij het jaartal 1550, waardoor zes bundels de kern van haar onderzoeksveld uitmaken: de *Esopet*, de *Parabelen van Cyrillus*, de *Twispraec der creaturen*, *Dye hystorien ende fabulen van Esopus*, *Van Esopus leven en Esopus fabulen* en *Dleven ende fabulen van Esopus*. Daarnaast zijn ook verspreid gevonden fa-

bels in de catalogus opgenomen, zoals de fabels uit het oeuvre van Willem van Hildegasberch, uit het handschrift-Van Hulthem en uit de epische dierdichten *Van den Vos Reynaerde* en *Reinaerts historie*.

Na een inleidend hoofdstuk, waarin onder meer de stand van onderzoek naar het fabelgenre kort besproken wordt, volgt het eerste deel van de studie met een hoofdstuk over de genretheorie. Schippers stelt terecht vast dat pogingen van moderne onderzoekers om het begrip 'fabel' strikt te definiëren gedoemd zijn te stranden. Er zullen in de literatuurgeschiedenis altijd fabels aan te wijzen zijn, die niet aan de definitie beantwoorden. Dit komt onder meer omdat moderne onderzoekers de neiging hebben om naar een bepaalde vaste (oer)kern te zoeken, hetzij in het narratieve deel waarin de dieren optreden, hetzij in het moralistische deel van de fabel. Gedurende de middeleeuwen lijkt een losser genrebesef te gelden, en worden teksten tot de fabel gerekend, die dat volgens moderne definities niet zijn, terwijl andere teksten 'exempel' of 'parabel' genoemd worden, die naar onze smaak fabels zijn. Om uit de impasse van definities te geraken, zoekt Schippers haar toevlucht tot de theorieën van het poststructuralisme, in het bijzonder die van Jacques Derrida. Dit leidt niet zozeer naar een nieuwe genredefinitie, als wel tot een relativering van al het voorafgaande. Dat gaat met het nodige theoretische geweld gepaard, en een toegevoegde bijlage met een 'korte omschrijving van het poststructuralisme', die uiteindelijk te veel van het abstractievermogen van de meeste lezers zal vergen, getuige bijvoorbeeld de volgende formulering: 'Derrida probeert hier aan te geven dat *différance* niet gezien moet worden als een nieuw "concept", maar als een begrip dat het punt aangeeft waarop een bepaalde toestand en een bepaalde activiteit van het taalsysteem elkaar raken, zonder dat er sprake is van een handelende of ondergaande "presentatie", van een actief of passief "iets" buiten het systeem om' (72). Vanuit het poststructuralistische gedachtegoed formuleert Schippers een aantal aanbevelingen voor de benadering van het Middel nederlandse fabelgenre, zoals: 'het fabelcorpus kan het beste worden vastgesteld met behulp van middeleeuwse genretheorie' en 'de betekenis en werking van de fabels kan het beste worden bestudeerd aan de hand van middeleeuwse uitspraken daarover' (65). Dat klinkt ge-

lukkig weer geruststellend bekend, en men kan zich serieus afvragen of hiervoor nu zoveel poststructuralistisch kanongebulder noodzakelijk was.

Met het laatste hoofdstuk van deel 1, over 'Middeleeuwse fabeltheorie', komen we dus al weer in het rustiger vaarwater van het literair-historische onderzoek terecht. Schippers gaat nauwkeurig na welke begrippen Middelnederlandse auteurs hantieren als zij fabels aanduiden, en welke opvattingen zij over het genre hebben. Uit dit alles valt geen middeleeuwse definitie te destilleren. Grootste gemeene deler in de opvattingen is wel dat fabels vermaak (via handelende dieren of andere wezens) en lering (via de moraal) bieden, en daarbij krijgt vooral de exemplarische functie de nadruk. De gemakkelijk te onthouden fictie van de fabel maakt de 'pil' der lering genietbaar. Negatiever in hun oordeel zijn echter enkele geleerde auteurs, die fabels soms afdoen als loze verzinsels – als fabeltjes dus.

Vanuit de volkskundige optiek is de genreproblematiek, hoe begrijpelijk ook in een literair-historische studie-met-catalogus, niet de meest begeepte invalshoek. Wat dat betreft prijkt onderzoek naar aspecten als publiek, functie en context hoger op het lijstje van desiderata – een type onderzoek dat zich overigens óók in de medioneerlandistiek in het centrum van de belangstelling bevindt. De klaarblijkelijk educatieve functie van *Dieven ende fabulen van Esopus* uit 1548 blijft bijvoorbeeld liggen. Deze bundel is tweetalig met parallelle kolommen in het Frans en Middelnederlands. De bundel is samengesteld door de Antwerpse schoolmeester Claude Luython, die aan het eind een instructie toevoegt 'om te leeren perfectelijck lesen ende spreken Fransois'. Werd het boekje op school gebruikt? Of was het werkje meer bedoeld als 'tweede-kansonderwijs'? En hoe zit dat met de *Twispraec der creaturen* uit 1481 waarvan opgemerkt wordt dat het 'profitelic allen predikers' is? Is deze fabelbundel inderdaad geschikt gemaakt voor de preekpraktijk, en bestaan er gegevens waaruit blijkt dat het boek daarin werkelijk een functie vervuld heeft? Informatie van deze orde zou het volksverhalen-onderzoek vooruit helpen in de vraag hoe men in de mondelinge overlevering van de middeleeuwen aan zijn verhalen kwam, en hoe intens de wisselwerking is geweest tussen de schriftelijke en de orale traditie.

Van bepaalde fabels zijn meer Middelnederlandse versies overgeleverd. Hoe zit het met de levens-

lessen die aan deze fabels vastzitten: zijn die telkens hetzelfde, of hebben de auteurs systematisch een moralisatie uit eigen koker toegevoegd? Biedt het materiaal, dat tenslotte zo'n drie eeuwen beslaat, in dit opzicht perspectieven voor onderzoek naar een (verschuivende) moraal? Diverse prologen benadrukken de gedragsregulerende functie van de teksten. In hoeverre spelen de bundels een rol in een (adellijk of burgerlijk) beschavings-offensief, en valt hier een ontwikkeling te bespeuren? Hoe staan de Middelnederlandse teksten in de bredere fabeltraditie, vergeleken met de Latijnse en Franse bronnen en met de bewerkingen in andere volkstalen? Aan dit alles gaat Schippers jammer genoeg voorbij.

De catalogus van Middelnederlandse fabels (deel 2) bedient niet alleen de medioneerlandici, maar zou ook het volksverhaalonderzoek dienstig kunnen zijn. Voorafgaand aan de eigenlijke catalogus is er een instructief hoofdstuk over het gebruik van de catalogus en van de geraadpleegde bronnen. Eveneens preliminair is een hoofdstuk met een gedegen beschrijving van de zes belangrijkste Middelnederlandse fabelbundels, en een kritisch overzicht van het onderzoek en de literatuur tot nu toe.

De eigenlijke catalogus is goeddeels gemodelleerd naar de Duitse catalogus van Dicke en Grubmüller.¹ De catalogus van Schippers oogt tamelijk compleet en kon slechts betrappt worden op enkele omissies: bij het verhaaltje 476 *Weduwe bij het graf van haar man* ontbreekt de versie uit *De seven vroeden van Rome* (epos veertiende eeuw, prozroman 1479).² Verder zit er nog wat internatio-

¹
Gerd Dicke en Klaus Grubmüller, *Die Fabeln des Mittelalters und der frühen Neuzeit, ein Katalog der deutschen Versionen und ihrer lateinischen Entsprechungen* (München 1987).

²
Zie hierover H. Beelen en P. Vriesema, 'Het weeuwte van Ephese. De doorwerking van een milesische vertelling in de middeleeuwen', *Meta, Mededelingenblad voor Neerlandici in Leiden* 16 (1981) 45-52. Er is in deze versie sprake van een contaminatie van twee verhaaltjes: AT 1510 *The matron of Ephesus* en AT 1352 *The woman's coarse act*. AT = Aarne-Thompson; zie noot 7.

naal erkende fabelstof in *Van den vos Reynaerde* die door Schippers over het hoofd gezien is.³

- De vos krijgt de beer zover dat hij zijn poten in een gespleten boom stopt (AT 38 *Claw in split tree*)⁴
- De vos bindt de poten van de wolf, die monnik wil worden, aan het klokkentouw (AT 40A* *Wolf has tail attached to bell*)
- De wolf vreet zich in de kelder van de geestelijke zo vol, dat hij niet meer door het gat naar buiten kan (AT 41 *The wolf overeats in the cellar*)
- De vos moet voor het hof verschijnen, wordt veroordeeld maar ontsnapt (AT 53 *Reynard the fox at court*). In dit laatste geval overschrijden we echter wel de (door moderne onderzoekers aangebrachte) grens tussen dier-fabel en dier-epos.

Grote verdienste van de catalogus is dat ook fabels uit onuitgegeven bronnen erin staan opgenomen, en dat Schippers – conform deel 1 – het begrip ‘fabel’ ruim opvat: ook teksten waarin dieren niet de voornaamste rol spelen, maar die in de middeleeuwen kennelijk toch als fabel werden beschouwd, krijgen in de catalogus een plaats. Elk fabeltype is voorzien van de volgende informatie: nummer, titel, weergave van de inhoud, Middelnederlandse bron(nen), eventueel nog gevolgd door verwijzingen naar andere catalogi, naar verwante fabels en secundaire literatuur.

Hoe ideaal dit allemaal ook moge klinken, toch voldoet de catalogus van Schippers niet in alle opzichten aan de eisen die er thans aan gesteld mogen worden, en waarvoor de catalogus van Friese volksverhalen van Jurjen van der Kooi als lichtend voorbeeld kan fungeren.⁵ Voor elk fabeltype heeft Schippers eigenhandig een moderne Nederlandse titel bedacht, waarin de optredende dieren en dergelijke voorkomen.⁶ Deze lijst met typentitels is vervolgens min of meer alfabetisch gerangschikt en van een nummer voorzien. De nummering is uniek en sluit helaas niet aan bij enige andere (internationale fabel)catalogus, ook niet bij die van Dicke en Grubmüller. Wel bevat elk fabeltype (voor zover van toepassing) een verwijzing naar het nummer in de laatstgenoemde catalogus. Door de strikt opeenvolgende nummering (1, 2, 3 enzovoort) is de catalogus niet zonder meer voor uitbreiding vatbaar, wat echter wel de bedoeling lijkt te zijn

(p. 205). Verwijzingen naar de internationale volksverhalencatalogus van Aarne en Thompson⁷ ontbreken. De volkskundige die de fabels, voor zover dat mogelijk is, vanuit een internationaal perspectief wil bestuderen, moet derhalve een bochtig traject afleggen via Dicke en Grubmüller en de concordantie van Tomkowiak hierop.⁸ Als handreiking is aan deze recensie daarom een beknopte concordantie toegevoegd. Uit dat overzicht blijkt overigens duidelijk dat de identificeerbare fabels toch weer keurig in Aarne-Thompsons categorie van de ‘Animal Tale’ passen (AT 1- AT 300).

Zowel op het theoretische als het praktische vlak kleven er vanuit een literair-historische⁹ en volkskundige optiek dus bezwaren aan het boek van Schippers. Desondanks is er vooruitgang geboekt, omdat Schippers ten behoeve van het Nederlandse fabelonderzoek een belangrijk gebied in kaart heeft gebracht.

3
Schippers blijkt niet bekend met R.E. Smith, *Type-index and motif-index of the Roman de Renard* (Uppsala 1980).

4
AT = Aarne-Thompson. Zie noot 7.

5
Zie J. van der Kooi, *Volksverhalen in Friesland. Lector en mondelinge overlevering. Een typencatalogus* (Groningen 1984).

6
Extra hulp bij het zoeken biedt overigens haar ‘Register op de catalogus’, p. 351-361. De lezer moet wel op de eigenaardigheid verdacht zijn dat de nummers in het register niet verwijzen naar de fabelnummers, maar naar de paginanummers!

7
A. Aarne en S. Thompson, *The types of the folktale*. Tweede herziene druk (Helsinki 1964).

8
Ingrid Tomkowiak, ‘[Recensie van] Gerd Dicke en Klaus Grubmüller, *Die Fabeln des Mittelalters und der frühen Neuzeit*’, *Fabula* 30 (1989) 118-119.

9
Men zie ook Dini Hogenelst: ‘[Recensie van] J.A. Schippers, *Middelnederlandse fabels*’, *Queeste* 3 (1996) 92-96.

Bijlage

Aarne-Thompson

- 1 The theft of fish
- 2 The tail-fisher
- 2B Basket tied to wolf's tail
- 6 Animal captor persuaded to talk
- 31 The fox climbs from the pit on the wolf's back
- 32 The wolf descends into the well in one bucket...
- 34 The wolf dives into the water for reflected cheese
- 34A Dog drops his meat for the reflection
- 36 The fox in disguise violates the she-bear
- 41 The wolf overeats in the cellar
- 47B The horse kicks the wolf in the teeth
- 47B The horse kicks the wolf in the teeth
- 47E Ass's charter in his hoof
- 47E Ass's charter in his hoof
- 48* The bear who went to the monkey for the gold chain
- 50 The sick lion
- 50A Fox sees all tracks going into lion's den...
- 50B Fox leads ass to lion's den but is himself eaten
- 50C The ass boasts of having kicked the sick lion
- 51 The lion's share
- 51 The lion's share
- 51A Fox refuses to be mediator
- 51A Fox refuses to be mediator
- 56A* Fox plays dead and catches bird
- 57 Raven with cheese in his mouth
- 59 Fox and the sour grapes
- 60 Fox and crane invite each other
- 61 The fox persuades the cock to crow with closed eyes
- 62 Peace among the animals - the fox and the cock
- 64 Tailless fox tries in vain to get foxes to cut off tails
- 68** The wolf and the fox punished by the siren
- 70 More cowardly than the hare
- 75 The help of the weak
- 75* Wolf waits in vain for the nurse to throw away the child
- 76 The wolf and the crane
- 77 The stag admires himself in a spring
- 93 The master taken seriously
- 101 The old dog as rescuer of the child (sheep)
- 105 The cat's only trick
- 107 Dog leader fears defeat because his forces...
- 110 Belling the cat
- 111A wolf unjustly accuses lamb and eats him
- 112 Country mouse visits town mouse
- 122A The wolf (fox) seeks breakfast
- 122C The sheep persuades the wolf to sing
- 122C The sheep persuades the wolf to sing
- 122F 'Wait till I am fat enough'

Schippers

- 435 Vos op haringkar
- 462 Vos verkracht wolvin
- 460 Vos en wolf als visser
- 434 Vos vangt haan
- 429 Vos en bok in put
- 464 Vos en wolvin in put
- 56 Boer, wolf, vos en kaas
- 151 Hond en stuk vlees
- 462 Vos verkracht wolvin
- vgl. 453 Magere vos en wezel in kelder
- vgl. 213 Leeuw en paard
- vgl. 258 Muilddier, vos en wolf
- 258 Muilddier, vos en wolf
- vgl. 459 Vos, wolf en merrie
- 18 Aap en wandelaars
- 455 Vos en gevilde wolf
- 442 Vos bij leeuwehol
- 215 Leeuw, vos en ezel
- 199 Oude leeuw
- 203 Leeuw, beer en vos 2
- 219 Leeuwedeel
- 23 Adem van de leeuw
- 456 Vos, wolf, beer en leeuw
- 447 Schijndode vos en raaf
- 448 Vos en raaf met stuk kaas
- 431 Vos en druiven
- 441 Vos en kraanvogel
- vgl. 434 Vos vangt haan
- 451 Vos bericht vrede aan haan
- 450 Vos zonder staart
- 454 Vos en wolf bezoeken aap
- 128 Hazen en kikkers
- 211 Leeuw en muis
- 508 Wolf en oude vrouw
- 496 Wolf en kraanvogel
- 135 Hert en jagers
- 427 Vogeltjes in korenveld
- 494 Wolf en hongerige hond
- 440 Vos en kat
- 512 Wolven roeien honden uit
- 264 Muizen, kat en bel
- 497 Wolf en lam
- 373 Stadsmuis en veldmuis
- 509 Wolf die wind laat
- 484 Wolf en bokje
- 509 Wolf die wind laat
- 407 Visser houdt klein visje

- 122J Ass begs wolf to pull thorn out of foot...
 122J Ass begs wolf to pull thorn out of foot...
 122K* Wolf acts as judge before eating the rams
 122N* The donkey persuades the wolf to ride on his back
 123 The wolf and the kids
 123B Wolf in sheep's clothing gains admission to the fold
 126 The sheep chases the wolf
 127A* Wolf induces goat to come down from cliff...
 132 Goat admires his horns in the water
 150 Advice of the fox
 154 'Bear-food'
 155 The ungrateful serpent returned to captivity
 155 The ungrateful serpent returned to captivity
 156 Thorn removed from lion's paw
 156A The faith of the lion
 157A The lion searches for man
 161 Peasant betrays fox by pointing
 162 The master looks more closely than the servant
 201 The lean dog prefers liberty to abundant food and a chain
 214 Ass tries to caress his master like a dog
 214 Ass tries to caress his master like a dog
 214B Ass in lion's skin unmasked when he raises his voice
 214B Ass in Lion's skin unmasked when he raises his voice
 217 The cat and the candle
 222A Bat in war of birds and quadrupeds
 222A Bat in war of birds and quadrupeds
 225A Tortoise lets self be carried by eagle
 231** The eagle wants to tear the dove to pieces
 232D* Crow drops pebbles into water jug...
 233C The swallow and the hemp-seeds
 240A* The bee falls into the water
 243A Cock who crows about mistress's adultery killed
 244 The raven in borrowed feathers
 247 Each likes his own children best
 276 Crab walks backward: learned from his parents
 277 The king of the frogs
 277A The frog tries in vain to be as big as the ox
 278 Rat and frog tie paws together to cross marsh
 280A The ant and the lazy cricket
 280A The ant and the lazy cricket
 283D* The spider laughs at the silkworm
 285D Serpent (bird) refuses reconciliation
 289 Bat, diver and thornbush shipwrecked
 293 Debate of the belly and the members
 298c* Reeds bend before wind (flood)
 298A* Reeds bend before wind (flood)
 1333 The shepherd who cried 'wolf!' too often
 1510 The matron of Ephesus
 1542** The maiden's honor
 2300 Endless tales
- 213 Leeuw en paard
 509 Wolf die wind laat
 509 Wolf die wind laat
 485 Wolf en ezel
 488 Wolf en geitje
 503 Wolf in schapevacht
 348 Schaap verkleed als hond
 206 Leeuw en geit
 483 Wolf en bok
 426 Vogeltje en man
 vgl. 56 Boer, wolf, vos en kaas
 79 Bevrijde draak
 239 Man en ondankbare slang
 207 Leeuw en herder
 208 Leeuw en hertog
 218 Leeuw en zoon
 489 Wolf en onbetrouwbare herder
 136 Hert in ossenstal
 495 Wolf en onvrjije hond
 99 Ezel en hondje
 vgl. 106 Wilde ezel en wild varken
 104 Ezel in leeuwepid
 vgl. 98 Ezel in hertevid
 158 Jongeman, kat en Venus
 410 Vleermuis, vogels en dieren 1
 vgl. 411 Vleermuis, vogels en dieren 2
 30 Arend en schildpad
 85 Duiven, wouw en havik
 315 Dorstige raaf
 403 Vink waarschuwt vogels
 250 Mier en duif
 299 Drie papegaaien
 93 Ekster met pauweveren
 4 Aap en Jupiter
 186 Kreeft en kind
 171 Kikkers vragen om koning
 175 Kikker en os
 173 Kikker en muis
 187 Krekkel en mier 1
 372 Sprinkhaan en mier
 370 Spin en zijderups
 238 Man verwondt slang
 409 Vleermuis, doornstruik en meeuw
 67 Buik en ledematen
 64 Boom en rozemarijnstruik
 vgl. 72 Denneboom en haagdoorn
 350 Jonge schapenhoeder en wolf
 476 Weduwe bij het graf van haar man
 471 Vrouw met domme dochter
 vgl. 109 De fabelverteller

Tot slot lijkt er nog zekere overeenkomst te bestaan tussen Van der Kooi 190* *De koopman in slaapmutsen en de apen* en Schippers 9 *Aap en schoenmaker*. In beide gevallen wordt er een man gedupeerd door het gedrag van een aap (apen). De man weet het probleem op te lossen door te profiteren van de neiging van de aap om alles na te apen. De koopman in slaapmutsen krijgt zijn door apen gestolen slaapmutsen terug door zijn eigen muts op de grond te gooien. De schoenmaker komt van de lastige aap af door te doen of hij zijn keel doorsnijdt.
Theo Meder

Telling reality. Folklore studies in memory of Bengt Holbek. Michael Chesnutt (ed.). Copenhagen: Department of Folklore, University of Copenhagen/Turku: Nordic Institute of Folklore, 1993. (Copenhagen Folklore Studies, 1/NIF Publications, 26). 294 p.; ISBN 95 2972 404 7.

Bengt Holbek (1933-1992) heeft zijn stempel gedrukt op het hedendaagse volksverhalenonderzoek. Met Alan Dundes wist de Deense onderzoeker de vraag naar de betekenis van de verhalen op de agenda te plaatsen. Holbeks magnum opus, *Interpretation of fairy tales* (1987), moet hierbij zeker genoemd worden als een bijzonder invloedrijk werk. Het plotselinge overlijden van Holbek, op 27 augustus 1992, bracht zijn collega's ertoe een symposium te houden te zijner nagedachtenis. In *Telling reality* zijn de bijdragen aan het Holbek-symposium, dat nog geen drie maanden later in Copenhagen plaatshad, gebundeld. Het boek biedt een aantal zeer interessante beschouwingen over de verhouding tussen verhaal en werkelijkheid.

De veelzeggende titel is ontleend aan het stuk van *Brigitte Rørbye* waarin zij Holbeks verhalen over zijn stellingname in het vak analyseert. Een dramatisch moment in zijn loopbaan was een voordracht in Bergen in 1976. Holbek poogde zijn collega's aan te zetten tot het zoeken naar de betekenis van *folklore*, maar hij voelde zich volkomen onbegrepen door zijn gehoor. Het deed Holbek naar eigen zeggen besluiten zijn nieuwe benadering verder te ontwikkelen. De waarde ervan zou hij demonstreren aan de hand van sprookjes. Rørbye laat echter zien dat Holbek naderhand nog met andere en uiteenlopende verklaringen kwam voor zijn besluit. Zijn verhalen hieromtrent zijn com-

plex en gelaagd, zo betoogt ze, omdat de werkelijkheid dat ook is. Holbek stelde uiteindelijk vast dat in sprookjes de werkelijkheid herschapen wordt ('re-creating reality'). Ze kunnen, met andere woorden, dienen om onze kijk op de wereld te veranderen. Rørbye wijst op de theoretische implicaties van deze bevinding van Holbek: 'telling reality' (in de dubbele betekenis) is voor haar een *conditio sine qua non* voor elke vertelling (19-34). *Brynjulf Alver* geeft in een toegevoegd commentaar tekst en uitleg over het onbegrip waarop Holbek destijds in Bergen stuitte. Verwonderlijk was dat niet, volgens Alver, want zijn paper stond helemaal los van het onderwerp van de conferentie. De bijeenkomst, mede georganiseerd door Holbek, ging over de perspectieven van jonge volksverhaalonderzoekers op de arbeidsmarkt.

Michèle Simonsen bestrijdt de opvatting van de 'reflection school' dat sprookjes en grappige verhalen zonder meer de sociaal-culturele werkelijkheid van de vertellers en hun gehoor weerspiegelen. Ze verwijt de vertegenwoordigers van deze richting een te simplistische kijk op het verband tussen verhaal en werkelijkheid. De onderzoekers selecteren enkele elementen uit een volksverhaal en tonen vervolgens aan dat deze elementen ook deel uitmaakten van de wereld van de vertellers. Kunnen we op grond hiervan als vanzelfsprekend aannemen dat volksverhalen (hier: sprookjes en grappige verhalen) de werkelijkheid weerspiegelen? Simonsen benadrukt dat het van meer realiteitszin zou getuigen als de verhalen serieus genomen worden als fictie: 'the relationship between reality and fiction is not a direct reflection, but a complex process of transformations' (124). Voor zover er al verwijzingen naar de geleefde werkelijkheid in bijvoorbeeld een sprookje zitten, zijn het indirecte en selectieve verwijzingen. Ze vervullen een rol in het creëren van een fictieve wereld door de verteller, zodat het gehoor de illusie van een werkelijke wereld behoudt en tegelijk uit vrije wil het ongeloof opschoort. Fictie dient dus minimaal geënt te zijn op het voorstellingsvermogen van mensen wil het op meeslepende wijze overgebracht kunnen worden. Sprookjes en grappige verhalen ontlenen hun aantrekkelijkheid aan het onbekende. Ze kennen dan ook vele vertekeningen van de werkelijkheid, onbedoeld en soms ook opzettelijk (de introductie van anachronismen is niet uit te sluiten), een werkelijkheid ook die veelvor-

mig is. Ten aanzien van de sociale structuur en instituties, schrijft Simonsen, kunnen drie werelden onderscheiden worden: ten eerste de fictieve wereld in de verhaalttekst, vervolgens de werkelijke wereld van de vertellers en het gehoor die het object is van de sociale geschiedenis en tenslotte de werkelijke wereld van de karakters die in de verhalen ten tonele gevoerd worden, van hout-hakkers tot koningen. Aanhangers van de 'reflection theory' willen de laatste twee werelden nog weleens door elkaar halen, zodat niet duidelijk is welke werkelijkheid weerspiegeld wordt. Laat staan dat rekening gehouden wordt met de vertekeningen, sommige omdat ze behoren tot de regels van de kunst (het door elkaar halen van de wereld van de machtelozen en de machtigen, wensdenken, symbolisering of het bereiken van een komisch effect) en andere vanwege onbekendheid van vertellers met wat ze beschrijven (het verleden, verre oorden, de andere *gender*, sociale distantie bijvoorbeeld tot het leven van een koning die dan gemodelleerd wordt naar een welgestelde plaatselijke boer, dominant en rijk aan voedsel). Andere vertekeningen in de verhalen betreffen onder meer emoties, geloofsvoorstellingen, waarden en wereldbeeld. Sprookjes en grappige verhalen zijn bovendien omwille van de betekenisgeving op een bepaalde manier gestructureerd en géén verzameling van losse elementen. Deze verhalen volgen een eigen logica (met herhalingen en contrasten), zodat verwijzingen naar de werkelijkheid, met inbegrip van materiële cultuur, een geheel andere betekenis kunnen hebben dan in het echte leven. Simonsen onderbouwt haar betoog door de bovenstaande punten te demonstreren aan de hand van een versie van AT 875 (*The clever peasant girl*), die in 1886 verteld werd door de tegelmaker en tuinman Niels Hansen Li uit Jutland. Grappige verhalen en sprookjes zijn volgens Simonsen vooral een manier om met de werkelijkheid om te gaan. Als ze daarin gelijk heeft, zouden deze verhalen, op een andere manier geïnterpreteerd en met een bronnenkritiek waarin ook de optekening betrokken wordt, weleens veel interessanter kunnen zijn als cultuurhistorische documenten voor onderzoek naar de creativiteit, fantasie en aspiraties van gewone mensen in het verleden (121-141).

Ulf Palménfelt laat zien dat sagenonderzoek in de archieven aanzienlijk meer informatie over de communicatie tussen vertellers en gehoor op kan

leveren dan vaak wordt verondersteld. Hij interpreteert het sagenmateriaal dat de onderwijzer Per Arvid Säve in de negentiende eeuw in met name Gotland verzamelde. Palménfelt richt zich op drie niveaus, te weten de niveaus van de tekst, de collectieve context en de individuele context. Op het tekstuele vlak kijkt hij naar de *actores* in de sagen, waarbij sprake is van karakters enerzijds en rollen anderzijds, thema's van conflict en de retorische middelen die het mogelijk maken de betreffende conflicten te hanteren. Soms kunnen sagen op het niveau van een collectieve context begrepen worden, bijvoorbeeld wanneer een sage een verklaring geeft voor drastische sociaal-economische veranderingen in een regio, zoals in het negentiende-eeuwse Gotland het geval was. Dankzij de gedetailleerde aantekeningen van Säve is Palménfelt in staat diens dagenlange conversaties met een aantal zegslieden nauwgezet te reconstrueren. Catharina Bodilla Östman gebruikt Säve als klankbord: ze sleept hem mee in haar fictieve wereld van sagen waarmee ze dramatische gebeurtenissen in haar leven poogt te verwerken. Lars Olssen van Fårö is een begaafd verteller. Zijn weldoener Säve wordt ruimschoots beloond, want Olssen legt het er in zijn sagen van het eiland dik bovenop om de verzamelaar een portie 'authentiek' vertelgoed te geven waaraan de eilanders thuis zelfs niet kunnen tippen. Na Olssens individuele creaties voor de gelegenheid is het de beurt aan Per Persson Ronander. Ronander wilde de ouderlijke boerderij overnemen, maar moest wijken voor zijn broer. In een sage verhaalt hij in overdrachtelijke zin hoe anders het allemaal had kunnen lopen. De sage kan op alle drie door Palménfelt onderscheiden niveaus, elk met hun eigen betekenislaag, geanalyseerd worden (143-167).

Een schaduwzijde van het volksverhalenmateriaal komt aan bod in de bijdrage van *Lee Haring*. Haring beschouwt etnische grappen en dergelijke als een 'folklore of hurt'. De volksverhaalonderzoekers die zich in dit materiaal verlustigen zouden evenals de vertellers lijden onder trauma's uit het verleden (205-217). Zowel *Leea Virtanen* als *Michael Chesnutt* betogen dat de vaak verguisde historisch-geografische of Finse methode nog wel degelijk van dienst kan zijn in het volksverhaalonderzoek, onder meer omwille van het overzicht, de mogelijkheid tot het herkennen van narratieve genres en vanwege de historische dimensie (255-271, 235-

253). *Brynjulf Alver* maakt enkele relativerende opmerkingen ten aanzien van de door Axel Olrik geformuleerde epische wetten van het volksverhaal (195-204). Volgens *Reimund Kvideland* is het allerm minst duidelijk wat volkskundigen nu eigenlijk verstaan onder het repertoire van een verteller. Hij zou alle beperkingen – naar genre, mondelinge overlevering, omvang en actief vertellerschap – ter zijde willen schuiven: tot het repertoire van een verteller behoren alle verhalen die deze kent of gekend heeft, al is het er maar één (105-111).

De bundel omvat nog tal van andere lezenswaardige bijdragen. Ze kunnen hier slechts kort aangestipt worden. *Iørn Piø* haalt herinneringen op aan zijn produktieve samenwerking met Holbek in de jaren zestig, het Holbek-Piø-tijdperk. (Opgenomen is ook een lijst met Holbeks publicaties, samengesteld door Michael Chesnutt.) *John Lindow* onderwerpt Holbeks interpretatie van de Deense varianten van AT 433B (*Kong Lindorm*) aan een nadere beschouwing. *Bengt af Klintberg* houdt de symbolische interpretaties van AT 755 (*Sin and grace*) tegen het licht en stelt vast dat niet voorbijgegaan mag worden aan de historische dimensie van het verhaal. En *Hans-Jörg Uther* behandelt de wijze waarop het bekende sprookje van de Bremer stadsmuzikanten in de loop der tijd door uiteenlopende mensen geïnterpreteerd is. Andere gevalstudies gaan over de blinde verteller Strömberg (*Gun Herranen*), de Odyssee (*Minna Skafte Jensen*), sagen en anti-sagen over de Roma en de nagels voor de kruisiging van Christus (*Ines Köhler-Zülch*) en panhelleense dansen als een 'invention of tradition' (*Lisbet Torp*). *Telling reality* had Holbek er nog eens van kunnen overtuigen dat zijn boodschap uiteindelijk wel bij zijn collega's overgekomen is. Pasklare antwoorden moeten de lezers niet steeds verwachten, maar stimulerend zijn verschillende bijdragen zeker.

Eric Venbrux

Uilkema, Klaas. *Bylden fan it greidebedriuw yn Fryslân om 1918 hinne.* Besorge fan Gosse Blom, Johan Frieswijk en Richolt Uilkema. Ljouwert: Fryske Akademy, 1995. 135 p., 148 ill.; f 27,-; ISBN 90 6171 800 7.

Van de hand van landbouwdocent Klaas Uilkema zou volgens een aankondiging van uitgeverij Kluwer

uit 1917 het boek *Het graslandbedrijf in Friesland* verschijnen. Uilkema (1873-1944) heeft het leerboek in de serie Nederlandsche Landbouwbedrijven nooit voltooid. Het bleef steken in een te wijdlopijge opzet, die voortkwam uit de brede belangstelling van de auteur en diens behoefte alle mogelijke aspecten zo grondig mogelijk te documenteren. Hij nam met de schaarse tijd die hem naast het landbouwonderwijs ter beschikking stond wellicht te veel hooi op de vork. In 1916 had hij al het tweedelige *Het exterieur van het rund* en het eveneens tweedelige *Het Friese boerenhuis* het licht doen zien. Vanaf 1920 zou hij zich volledig gaan wijden aan het boerderij-onderzoek. Het perfectionisme van de gedreven onderzoeker stond opnieuw de beoogde publikatie in de weg: eerst de (tweedelige) dissertatie van Ellen van Olst, *Uilkema, een historisch boerderij-onderzoek* uit 1991, maakte het uitvoerige materiaal toegankelijk en bezorgde hem op dit terrein de algemene erkenning die hij verdiende.

Uilkema was een pionier in het landbouwonderwijs. Hij vervaardigde zijn, doorgaans rijkelijk geïllustreerde, cursusmateriaal zelf. (Zijn verhandeling over het exterieur van het Friese rund werd in 1913 op de internationale landbouwtentoonstelling in Den Haag met een prijs bekroond.) Uilkema maakte niet alleen vele tekeningen, maar was daarnaast ook een verdienstelijk fotograaf. Zijn zoon Richolt herinnert zich uit zijn jeugd dichtgespijkerde kisten op zolder die zijn nieuwsgierigheid en die van zijn broer prikkelden. In de kisten uit de nalatenschap van Klaas Uilkema bevonden zich glasplaten: foto's gemaakt in het kader van zijn onderzoekingen. Voorts waren er kisten met tekeningen en geschriften. Het materiaal met betrekking tot het boerderij-onderzoek droeg de familie over aan het Openluchtmuseum in Arnhem. Het zou later de basis worden van Van Olsts dissertatie. Het resterende materiaal bleef in handen van de Uilkema's. Van Olsts werkzaamheden vormden de aanleiding voor Richolt Uilkema om te zien of hij ook het laatste materiaal gepubliceerd zou kunnen krijgen. Hij vond de Fryske Akademy hiertoe bereid.

Het fotomateriaal kwam centraal te staan. Uit de 284 glasplaten werden de afbeeldingen gekozen die, voor zover ze nog te reproduceren waren, binnen de opzet van een boek over het graslandbedrijf pasten. Van het voorgenomen boek stond de

redacteuren nog een voorwoord in twee versies, een outline en tal van fragmentarische teksten (met name van het op het graslandbedrijf toegespitste hoofdstuk 4) ter beschikking. Het voorwoord en de opzet hebben ze integraal overgenomen in het postume boek. De overige, relevante tekstdelen uit de nalatenschap besloten ze te bewerken omdat het vaak niet meer dan aanzetten waren. Sommige aspecten, waarover geen toepasselijke teksten voorradig bleken, zoals de landbouwwerktuigen en de weiden, bleven noodzakelijkerwijze enigszins onderbelicht. Desalniettemin is waar mogelijk een verband gelegd met de foto's en geven juist deze aan tekst gekoppelde beelden een goed inzicht in de veranderingen, rationalisatie en mechanisatie die zich rond de Eerste Wereldoorlog in het Friese graslandbedrijf voordeden. De Friese boeren in deze tak van landbouw, met name op de grotere bedrijven, waren bezig met een inhaalslag ten opzichte van collega's in onder meer de provincies Groningen, Zeeland en Noord-Holland. Hun areaal aan grasland was gelegen in het midden van de provincie, in de wijde omtrek van Leeuwarden, doch veel groter dan dat in bijvoorbeeld Noord-Holland. In het tekst- en fotodeel op naam van Klaas Uilkema (31-135) zijn veel wetenswaardigheden te vinden over het Friese graslandbedrijf in de genoemde tijd. Ze zijn verdeeld over zes onderwerpen: het weiden, de grondbewerking, het maaien, het wenen, het raken van het hooi, en het beladen van de kar (waarvoor het Fries een apart woord kent: *weidloegjen*). Voorzien van een inleiding en verantwoording door Johan Frieswijk (9-30) is het inderdaad 'in alleraardichst boekwark' geworden, zoals Richolt Uilkema in het voorwoord zegt.

Eric Venbrux